

"אין חכמה לאישה אלא בפלך"¹? על זכותן של בנות ונשים חרדיות לחינוך לזכויות

שולמית אלמוג ולטם פרי-חזן*

תקציר

בניגוד למקומות אחרים בעולם, שבהם בנות מופלות לרעה במערכת החינוך משום שהן מנותבות למקצועות שנועדו להשאירן בספֶרה הביתית, החינוך שמקבלות הבנות החרדיות בישראל מקנה להן השכלה רחבה. עם זאת, ולמרות השינוי שהובילה ההשכלה בתחומים שנשים עוסקות בהם, החינוך החרדי מוביל את הבנות לקבל ולחזק סדר חברתי שבמסגרתו הן מתויגות כשוליות. במאמר זה נבקש לשפוך אור על מצב דברים מורכב זה ולטעון כי החינוך בבתי הספר החרדיים לבנות מייצר ומשמר חסמים המונעים מנשים חרדיות לפתח תודעת זכויות. כשם שנפרט, תודעת זכויות נרכשת הן באמצעות ידע על זכויות והן באמצעות חוויות המממשות זכויות. היא חלק מהזכות לחינוך לזכויות, המעוגנת במטרות החינוך במשפט הישראלי והבין-לאומי. עוד נטען כי חשוב לקדם את הסיכוי לגבש תכניות בית-ספריות לחינוך לזכויות המותאמות לתרבות החרדית, אך בד בבד עמן יש לספק ולעודד חינוך לזכויות באמצעות ארגונים בקהילה החרדית ובאמצעות פעולות המכוונות למימוש זכויות נשים חרדיות במרחבי חייהן השונים. נוסיף ונטען כי מחויבות המדינה לממש את הזכות לחינוך לזכויות גם לאחר שנות הילדות נגזרת מ"זכות ההשלמה" הקבועה באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות.

תוכן עניינים

1. מבוא

2. תודעת זכויות וחינוך לתודעת זכויות

א. תודעה משפטית ותודעת זכויות

ב. תודעת זכויות, ידע בדבר זכויות ומימוש זכויות

ג. תודעת זכויות וחינוך לזכויות במהלך שנות הילדות

ד. הזכות לחינוך לזכויות

¹ בבלי, יומא ס"ו, ע"ב.
* שולמית אלמוג היא פרופסור מן המניין בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה ומנהלת משותפת של המרכז למשפט, מגדר ומדיניות.
לטם פרי-חזן היא מרצה וראש המגמה לניהול מערכות חינוך בחוג למנהיגות ומדיניות בחינוך בפקולטה לחינוך באוניברסיטת חיפה.
תרומת המחברות למאמר שווה. אנו מודות למיכל צ'רנוביצקי, לרות קוליאן ולטלי פרקש על שיחות ותובנות שתרמו רבות לכתבת המאמר.

3. החינוך החרדי לבנות: "מעשה ידיה לבעלה"

4. תודעת זכויות בקרב נשים חרדיות: ידע שאינו הופך לכוח

5. קווי חשיבה למימושה של הזכות לחינוך לזכויות בקרב בנות ונשים חרדיות

6. דברי סיכום

1. מבוא

רות קוליאן, חרדית חוזרת בתשובה, הגישה בשנת 2013 עתירה לבג"ץ כנגד מימון ציבורי למפלגות המדירות נשים וייסדה בשנת 2015 את מפלגת הנשים החרדיות הראשונה שביקשה להתמודד בבחירות לכנסת.² קוליאן גדלה במשפחה חילונית שהתפרקה, והתגלגלה בין מוסדות. כשהתבגרה חזרה בתשובה, הקימה משפחה ולמדה משפטים. בכנס שהתקיים בסמוך להגשת העתירה אמרה את הדברים הבאים:³

הייתי ילדה של אף אחד. מכיתה ב' התגלגלתי מפנימייה לפנימייה, כמו מוצר שמעבירים ממדף למדף [...] אבי היה עסוק בצורך אלכוהול ולהשתכר מולנו, הקטנות, שיודעים שעוד מעט, זה מתחיל. המכות. [...] גדלתי, חזרתי בתשובה, רציתי לשאוף ולהתקדם, לנסות ולהצליח. לעזור ולהשפיע. ביקשתי להצטרף למערכת, לבפנים. ואז גיליתי אלימות מסוג אחר, שאותה לא הכרתי [...] קיבוע של סטטוס קוו שאומר שאם את רוצה להיות במקום בעל השפעה, אז את לא צנועה, ואם את לא צנועה, אז את בטח לא חרדית [...] לא אני. לא שוב. הפעם, אני כבר לא ילדה. כלפיי לא יפעילו אלימות, אלגנטית ככל שתהיה. אני ארצה, אני אשאף, אני אבחר ואני אגיע, גם אם אני אישה, למרות שאני אישה, ובזכות זה שאני אישה.

קוליאן, אשר יצאה כנגד הכוחות המובילים את הקהילה החרדית בישראל, לא גדלה בקהילה החרדית. תודעת הזכויות שלה בולטת על רקע נטייתן של רוב הנשים החרדיות לקבל את מעמדן החברתי כנתון שאין לערער עליו. במאמר נטען כי החינוך בבתי הספר החרדיים לבנות מייצר ומשמר חסמים המונעים מנשים חרדיות לפתח תודעת זכויות. נדגים את טענותינו באמצעות דיון

² עתירתה המקורית של קוליאן הוגשה בסמוך לבחירות לרשויות המקומיות ועסקה במימון מפלגות מדירות נשים אשר מתמודדות בבחירות לרשויות המקומיות. עתירה זו נמחקה משום שלא נוסחה כעתירה חוקתית. ראו: בג"ץ 6769/13 קוליאן נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 6.11.2013). מידע זה עלה משיחות טלפון עם רות קוליאן (16.2.2014). ועם עורך הדין ליאור דך, ממשרד עורכי הדין גלנטי, סודרי ודך, אשר ייצג אותה בעתירה בהתנדבות (16.2.2014). לאחר מחיקת העתירה, הוגשה עתירה רחבה יותר אשר עוסקת גם במימון מפלגות מדירות נשים אשר מתמודדות בבחירות לכנסת. ראו: כתב העתירה בבג"ץ 7717/13 קוליאן נ' שר האוצר (פורסם בנבו, 5.3.2014). העתירה נדחתה בפסק דין בו נקבע כי על התניית מימון מפלגות במתן אפשרות לנשים להימנות על חברותיהן "למצוא סעד ומזור ברשות המחוקקת או ברשות המבצעת". ראו: בג"ץ 7717/13 קוליאן נ' שר האוצר (פורסם בנבו, 2.10.2014). לסיקור ההכרזה על הקמת מפלגת הנשים החרדיות "בזכותן" בראשות קוליאן, אשר יוסדה בינואר 2015, ראו: אליסון קפלן סומר "לראשונה: מפלגה של נשים חרדיות תתמודד בבחירות" הארץ 20.1.2015. www.haaretz.co.il/news/elections/1.2543823

³ בן כספית "נפתלי בנט גילה הרבה יותר מציניות פוליטית בעניין שחרור האסירים" מעריב השבוע 3.11.2013. www.maariv.co.il/news/new.aspx?pn6Vq=EE&0r9VQ=EHFDE

בניעות של זכויות במרחבים שונים בחייהן של הנשים החרדיות, ולאחר מכן נציע מתווה ראשוני ליישום חינוך לזכויות בקרב בנות ונשים חרדיות.

הפרק הראשון כולל סקירת מחקרים שעניינם תודעת זכויות. ממחקרים אלה עולה כי תודעת זכויות נרכשת הן באמצעות ידע על זכויות והן באמצעות חוויות המממשות זכויות, וכי שנות הילדות משמעותיות במיוחד בהתפתחותה. בהמשך הפרק נצביע על חשיבותה של הזכות לחינוך לזכויות, המעוגנת במטרות החינוך במשפט הישראלי והבין-לאומי.

בפרק השני נתאר את מערכת החינוך החרדית לבנות בישראל, את הרקע להתפתחותה ואת המסרים המועברים בה. בניגוד למקומות אחרים בעולם, שבהם בנות מופלות לרעה במערכת החינוך משום שהן מנותבות מראש למקצועות שנועדו להשאיר אותן בספרה הביתית, החינוך שמקבלות הבנות החרדיות בישראל מקנה השכלה כללית רחבה, אשר נועדה לאפשר להן לצאת לעבוד בתום לימודיהן ולפרנס את בעליהן הלומדים תורה. בהתאם לכך, הבסיס ההשכלתי המוקנה לבנות החרדיות מאפשר רכישת השכלה גבוהה ובחירת מסלולי תעסוקה מגוונים. ואולם, כפי שנראה, חינוך זה עוצב תוך הפקת לקחים מהמאה התשע עשרה, שבמהלכה גרמה השכלת הנשים בחברה היהודית מסורתית לתהליכי מודרניזציה, והוא מדגיש מסרים המשמרים את מעמדן השולי של הנשים החרדיות.

בפרק השלישי נטען כי למרות השינוי שהובילה ההשכלה הרחבה בתחומים שונים עוסקות בהם, החינוך החרדי לבנות מלמד אותן לקבל ולחזק סדר חברתי שבמסגרתו אופק הפעילות והמימוש העצמי שלהן מצומצמים והן נטולות קול ציבורי. לפיכך, נדירים הקולות הנשיים מתוך הקהילה החרדית המצליחים לגבור על החסמים ולצאת כנגד הדרת הנשים החרדיות מלימוד התלמוד ומכהונה בהנהגה רוחנית או פוליטית, או כנגד הפרדת הנשים בבית הכנסת, באירועים חברתיים ובתחבורה הציבורית. נוסף על כך, נתונים שונים מצביעים על יכולתן החסרה של נשים חרדיות להגיב למקרים של אלימות במשפחה ועל השלמתן עם משרות בשכר נמוך וחסרות אופק קידום.

בפרק האחרון נבקש להציע קווי חשיבה ראשוניים לצורך יישום חינוך לזכויות בקרב בנות ונשים חרדיות. נטען כי אין לזנוח את הסיכוי לבנות תכניות בית-ספריות לחינוך לזכויות המותאמות לתרבות החרדית, אך בד בבד עמן יש לספק ולעודד חינוך לזכויות באמצעות ארגונים חברתיים הפועלים בקהילה החרדית ובאמצעות פעולות המכוונות למימוש זכויות של נשים חרדיות במרחבים השונים של חייהן. עוד נטען כי מחויבותה של המדינה לממש את הזכות לחינוך לזכויות גם לאחר שנות הילדות נגזרת מ"זכות ההשלמה" הקבועה באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות.

2. תודעת זכויות וחינוך לתודעת זכויות

א. תודעה משפטית ותודעת זכויות

המחקר הבוחן תודעה משפטית מתמקד במיפוי והבנתן של מגוון התרחשויות שבהן המשפט נוכח בחיי היומיום של אנשים, ובאופן שבו הם מפרשים אירועים אישיים באמצעות מושגים ומונחים משפטיים.⁴ מק'קאן מגדיר את התודעה המשפטית כ"פעילות קוגניטיבית שדרכה מתפתחות הכרה משפטית, ציפיות, שאיפות, אסטרטגיות ובחירות".⁵ היבט אחד בחקר התודעה המשפטית הוא חקר התפתחותה של תודעת זכויות - תהליך המניע אנשים להגדיר בעיות ומכשולים במונחים של זכויות.⁶ תהליך זה מיתרגם לפעולות והחלטות שמניעות מימוש זכויות בחברה.⁷ הקשר שבין תודעת זכויות לבין ניעות של זכויות (Mobilization of Rights) הומשג באמצעות מודל מכונן שפיתחו פלסטינר, אבל וסאראט,⁸ המכיל שלושה שלבים להבנת האופן שבו נולד המאבק המשפטי. השלב הראשון הוא שלב מתן השם (Naming), המתרחש כאשר אדם מזהה חוויה מסוימת כפוגענית. השלב השני הוא שלב ההאשמה (Blaming), המתרחש כאשר אדם מאשים ישות בודדת או חברתית בעוול שנגרם לו. השלב השלישי הוא שלב התביעה (Claiming), המתרחש כאשר אדם מציג את תלונתו באשר לעוול שנגרם לו בפני האדם או הישות אשר הוא מאמין שהם האחראים לעוול ותובע מהם את הסעד הראוי. מתן השם, מציינים שלושה, הוא השלב החשוב ביותר בתהליך.⁹

במהלך העשור האחרון נערכו מספר מחקרים שבחנו כיצד אנשים תופסים את זכויותיהם וכיצד מתפתחת אצלם תודעת זכויות. חלק מהמחקרים הללו עסקו בתודעת זכויות של ילדים,¹⁰

PATRICIA EWICK & SUSAN S. SILBEY, THE COMMON PLACE OF LAW: STORIES FROM EVERYDAY LIFE ⁴
Patricia Ewick & Susan S. Silbey, *Conformity, Contestation and Resistance: An Account of Legal Consciousness*, 26 NEW ENG. L. REV. 731 (1992); Austin Sarat, "The Law is All Over": Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor, 2 YALE J.L. & HUMAN. 343 (1990).

Michael McCann, *On Legal Rights Consciousness: A Challenging Analytical Tradition*, in THE NEW CIVIL RIGHTS RESEARCH: A CONSTITUTIVE APPROACH ix, xii (Benjamin Fleury-Steiner & Laura Beth Nielsen eds., 2006).

Sally E. Merry, *Rights Talk and the Experience of Law: Implementing Women's Human Rights to Protection from Violence*, 25(2) HUM. RTS. Q. 343 (2003)
Benjamin Fleury-Steiner & Laura Beth Nielsen, *A Constitutive Perspective of Rights*, in THE NEW CIVIL RIGHTS RESEARCH: A CONSTITUTIVE APPROACH 1 (Benjamin Fleury-Steiner & Laura Beth Nielsen eds., 2006).

William L. F. Felstiner, Richard L. Abel & Austin Sarat, *The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming*, 15 LAW & SOC'Y REV. 631 (1980-1981).

Stuart N. Hart, Zoran Pavlovic & Moshe Zeidner, *The ISPA Cross-National Children's Rights Research Project*, 22(2) SCH. PSYCHOL. INT'L 99 (2001); Calvin Morrill, Lauren Edelman, Karolyn

ואחרים בתודעת זכויות של מבוגרים שחוו הפרות של זכויות.¹¹ כמה ממחקרים אלה מלמדים כי התפתחותה של תודעת זכויות תלויה בהעברת הידע באשר לנגישותן וזמינותן של זכויות, כמו גם בהטמעתן באמצעות פרקטיקות המחזקות את חוויית הזכויות. בדברינו נתמקד בשני הגורמים הללו ונעמוד על חשיבותם המיוחדת להתפתחות תודעת זכויותיהם של ילדים.

ב. תודעת זכויות, ידע בדבר זכויות ומימוש זכויות

מרי, שחקרה את תודעת הזכויות של נשים מוכות, עמדה על חיוניותו של ידע בדבר זכויות אדם להתפתחותה של תודעת זכויות. לדבריה, נכונותן של נשים להיעזר בחוק על מנת להתמודד עם אלימות מגדרית הייתה תוצאה של יכולתן הנלמדת לחדול מלתפוס תקיפה אלימה כמאפיין בלתי נמנע של חיי היומיום וכסיכון שאין מנוס ממנו, ולהגדירה מחדש כהתנהגות שניתן למנוע אותה או לשנותה.¹² באופן דומה טענו אנגל ומונגר, שחקרו את תודעת הזכויות של אנשים בעלי מוגבלויות, כי הקניית ידע בדבר הרעיונות הגלומים בחקיקה המגנה על אנשים עם מוגבלויות הנה מרכיב חשוב ומהותי בהתפתחותה של תודעת זכויות.¹³

הכרת זכויות האדם והבנתן חיוניות להתפתחות תודעת הזכויות לא רק כ"ארגז כלים" אלא גם ככלי ל"עיצוב יכולת שיפוט אישית המעניקה משמעות לחוויות ומספקת 'ראייה' וחשיבה

Tyson & Richard Arum, *Legal Mobilization in Schools: The Paradox of Rights and Race among Youth*, 44 LAW & SOC'Y REV. 651, 653–654 (2010); DAVID M. ENGEL & JARUWAN S. ENGEL, TORT, CUSTOM, AND KARMA: GLOBALIZATION AND LEGAL CONSCIOUSNESS IN THAILAND (2010)

¹¹ Laura Beth Nielsen, *Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment*, 34 LAW & SOC'Y REV. 1055 (2000); JOHN GILLIOM, OVERSEERS OF THE POOR: SURVEILLANCE, RESISTANCE, AND THE LIMITS OF PRIVACY (2001); DAVID M. ENGEL & FRANK W. MUNGER, RIGHTS OF INCLUSION: LAW AND IDENTITY IN THE LIFE STORIES OF AMERICANS WITH DISABILITIES (2003); Anna Maria Marshall, *Idle Rights: Employees' Rights Consciousness and the Construction of Sexual Harassment Policies*, 39(1) LAW & SOC'Y REV. 83, 89 (2005); Margaret Kuo, *Spousal Abuse Divorce Litigation and the Emergence of Rights Consciousness in Republican China*, 38(5) MOD. CHINA 523 (2012); Margaret L. Boittin, *New Perspectives from the Oldest Profession: Abuse and the Legal Consciousness of Sex Workers in China*, 245 LAW & SOC'Y REV. 47 (2013), לעיל ה"ש 6.

סוג אחר של מחקרים בחן תודעת זכויות בקרב פעילי זכויות המבקשים לקדם ניעות של זכויות בחברה. ראו: Neal Milner, *The Right to Refuse Treatment: Four Case Studies of Legal Mobilization*, 21 LAW & SOC'Y REV. 447 (1987); MICHAEL W. McCANN, RIGHTS AT WORK: PAY EQUITY REFORM AND THE POLITICS OF LEGAL MOBILIZATION (1994); Idit Kostiner, "That's Right": Truth, Justice, and the Legal Consciousness of Educational Activists, in THE NEW CIVIL RIGHTS RESEARCH: A CONSTITUTIVE APPROACH 17 (Benjamin Fleury-Steiner & Laura Beth Nielsen eds., 2006); Judith Taylor, *Who Manages Feminist-Inspired Reform? An In-Depth Look of Title IX Coordinators*, in THE NEW CIVIL RIGHTS RESEARCH: A CONSTITUTIVE APPROACH 37 (Benjamin Fleury-Steiner & Laura Beth Nielsen eds., 2006); Sally Engle Merry, Mihaela Rerban Rosen, Peggy Levitt & Diana H. Yoon, *Law from Below: Women's Human Rights and Social Movements in New York City*, 44(1) LAW & SOC'Y REV. 101 (2010).

¹² Merry, לעיל ה"ש 6, בעמ' 379.

¹³ ENGEL & MUNGER, לעיל ה"ש 11, בעמ' 251–252.

לצורך הבנייתן באופן 'הגיוני' מבחינה תרבותית".¹⁴ מק'קאן מדגיש את העוצמה הפוטנציאלית הגלומה בידע בדבר זכויות האדם:¹⁵

הידע המשפטי [...] מספק כוח ועוצמה דרך עבודתו בתחומי תודעה שונים [...] שיח משפטי, היגיון ושפה - חומרי הגלם המעובדים על ידי תודעה משפטית - אינם יכולים להכריע באשר למחשבתו של הפרט, אך הם מעצבים את יכולתו להבין מציאות חברתית, לבחון אפשרויות ולבחור מתוכן.

הידע המשפטי, כפי שטוען מק'קאן, מקנה כוח. ואולם, ידע אינו מספיק על מנת ליצור תודעת זכויות שתביא לניעות של זכויות בחברה. מחקרים שסקרו את התפתחותה של תודעת זכויות מצאו קשר בין תהליך רכישת התודעה לזכויות לבין מימושן של זכויות אלה. אנגל ומונגר, לדוגמה, הראו כי לחוקי חינוך ולשיטות עבודה בבתי הספר הייתה השפעה דרמטית על תודעת הזכויות של ילדים ומבוגרים.¹⁶ הם הצביעו על כך שמתבגרים בעלי מוגבלויות, שנהנו מחוקי חינוך המגנים על זכויותיהם, ייטו יותר לחשיבה הקשורה לזכויות במקום עבודתם העתידית.¹⁷ מסקנות דומות עולות ממחקר כמותי שערכו הארט, פבלוביץ' וזיידנר, שבו נחקרו השקפות העולם של ילדים באשר לזכויות באמנה בדבר זכויות הילד.¹⁸ הילדים התבקשו להעריך כל זכות ולציין את חשיבותה בבית, חשיבותה בבית הספר, מימושה בבית ומימושה בבית הספר. הממצאים העלו התאמה ניכרת בין דירוג קיומן של הזכויות לבין דירוג חשיבותן. הגם שהמחקר לא עסק במישרין בהתפתחותה של תודעת זכויות, ההתאמה שהעלה מרמזת על כך שהגנה על זכויות ילדים ותודעת זכויות של ילדים שלובות זו בזו בקשר הדדי. כאשר זכויות הילדים מוגנות, ילדים תופסים את הזכויות כחשובות ומשמעותיות יותר. גם מרי הכירה בהשפעתו של מימוש זכויות על התפתחותה של תודעת זכויות. לגרסתה, קיומן של נורמות משפטיות המאפשרות להתייחס ולטפל בכבוד בתלונות של נשים מוכות מסייע להן לתבוע את זכויותיהן. לטענת מרי, נכונותה של אישה לממש את זכויותיה תלויה בחוויות קודמות שבמהלכן ניסתה לתבוע אותן. ככל שניסיונה משקף אמונה חזקה יותר בכך שעומדת לאישה הזכות שלא להיות מוכה, כך תגבר נכונותה לייחס לעצמה זהות זו. מנגד, אם אותה אישה חווה זכויות אלו כשוליות וחסרות חשיבות, היא תבחר, ככל הנראה, לוותר על תביעת הזכות ולא לחשוב על העוול שנגרם לה במונחים של זכויות. יחסה של החברה לזכויות, טוענת מרי, משפיע על האופן שבו מאמצים אנשים זכויות אדם כחלק מהגדרתם העצמית.¹⁹

¹⁴ McCann, לעיל ה"ש, **Error! Bookmark not defined.**, בעמ' xiv.

¹⁵ שם, בעמ' xii-xiv.

¹⁶ ENGEL & MUNGER, לעיל ה"ש 11, בעמ' 244.

¹⁷ שם.

¹⁸ HART, PAVLOVIC & ZEIDNER, לעיל ה"ש 10, שם, בעמ' 347.

¹⁹ שם, בעמ' 381.

ג. תודעת זכויות וחינוך לזכויות במהלך שנות הילדות

ידע הנוגע לזכויות וחוויית הממשות זכויות חשובים במיוחד בהתפתחות תודעת זכויותיהם של ילדים. לרוב מגיעים אנשים לשלב מתן השם, ה-Naming, המתרחש כאשר אדם מגדיר חוויה מסוימת כפוגענית,²⁰ כאשר הם חשים כי קיבלו פחות מדבר כלשהו בהשוואה לעבר או בהשוואה לאחרים.²¹ מאחר שלרוב הילדים יש ידע מועט בנוגע לחוק וניסיון חיים מצומצם יותר, השוואות רטרוספקטיביות ואופקיות אלו של "זכאות לזכויות" מורכבות להבנה עבורם. לפיכך, ידע הנוגע לזכויות אדם ופרקטיקות המחזקות את החוויה והניסיון עם זכויות חיוניים לצורך הבניית יכולתם של ילדים לצלוח את שלב מתן השם ולהכיר בכך שיש להם זכויות ושזכויות אלו הופרו. יתר על כן, חוויות הילדות משפיעות על היכולת לפתח תודעת זכויות בשלבים מאוחרים יותר בחיים, מאחר שהילדות מעצבת את בסיס האישיות, את השקפת העולם ואת תפיסת העצמי והאחר.²² טומשבסקי, לשעבר נציבת האו"ם לזכות לחינוך, טענה בהקשר זה כי חינוך לזכויות אדם "עלול שלא להיות יעיל אם הילדה למדה בשלב מוקדם יותר שלא להעריך עצמה".²³ על השפעתן של חוויות הילדות ניתן להסיק ממחקרם של אנגל ומונגר, אשר מצאו כי זהות שנוצרה בילדותם של אנשים עם מוגבלויות בהקשר לחוויה של הכלה חברתית היתה המפתח לעתיד מבטיח של מרבית המרואיניים.²⁴ אנגל ומונגר ציינו כי אנשים ש"תפסו את עצמם בגיל צעיר כפרטים בעלי זכויות [...] עשויים לשאוף גבוה יותר בתחום התעסוקתי".²⁵ דברים דומים עלו ממחקר מקיף שבחן כיצד שיוך אתנו-גזעי משפיע על ניעות של זכויות בקרב מתבגרים בבתי ספר אמריקניים. מחברי המחקר – מוריל, אדלמן, טייסון וארום - מצביעים על כך שבתקופת ההתבגרות מפתחים ילדים תחושה חדה (acute sense) בנוגע לאופן השפעתם של כללים פורמליים ופרוצדורות על חייהם ורוכשים מודעות באשר ל"מיתוסים" הנוגעים ליעילות של המשפט בכלל ושל זכויות בפרט.²⁶ מודעות זו, כותבים המחברים, מושפעת מהשתייכותם החברתית של הילדים ומעוצבת לאור חוויות יומיומיות של אי-צדק.²⁷ הם קושרים בין תודעת זכויות לבין מחקרים שעסקו בזהות ומציינים את חשיבותה של תקופת ההתבגרות לפיתוח זהות,

²⁰ Felstiner, Abel & Sarat, לעיל ה"ש, **Error! Bookmark not defined.**, בעמ' 635.
²¹ Dan Coates & Steven Penrod, *Social Psychology and the Emergence of Disputes*, 15 LAW & SOC'Y REV. 655 (1980-1981).

²² Morrill, Edelman, Tyson & Arum, לעיל ה"ש 10, בעמ' 653-654.

²³ KATARINA TOMASEVSKI, EDUCATION DENIED: COSTS AND REMEDIES 192 (2003).

²⁴ ENGEL & MUNGER, לעיל ה"ש 11, בעמ' 251-252.

²⁵ שם, בעמ' 244.

²⁶ Morrill, Edelman, Tyson & Arum, לעיל ה"ש 10, בעמ' 653.

²⁷ שם.

בהיותה תקופה שבה בוחנים ילדים מי הם, למה הם מצפים מעצמם וכיצד הם מתכננים לנהל את חייהם.²⁸

ד. הזכות לחינוך לזכויות

התובנות שפורטו מנהירות מדוע חשוב לכלול חינוך לזכויות אדם, הטומן בחובו ידע הנוגע לזכויות לצד דרכים ליישומן בסביבת בית הספר, בתכנית הליבה שאליה זכאים להיחשף כל תלמידה ותלמיד. כפי שכותב אלפרדסון, חינוך לזכויות אדם הוא זכות אדם בפני עצמה.²⁹ ועדת האו"ם לזכויות הילד ציינה בהקשר זה את הדברים הבאים:³⁰

Human rights education should provide information on the content of human rights treaties. But children should also learn about human rights by seeing human rights standards implemented in practice, whether at home, in school, or within the community.

חינוך לזכויות אדם הנו אחד הממדים של הזכות לחינוך מניח את הדעת (acceptable).³¹ הוא מוזכר כאחת ממטרות החינוך הן במשפט הבין-לאומי והן במשפט הישראלי. האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת כי החינוך ייעד "לחזק את כיבוד זכויות האדם וחירויות היסוד" וכן "לאפשר לכל אדם להשתתף בפועל בחברה חופשית" ו"לקדם הבנה, סובלנות ורעות בין כל האומות והקבוצות הגזעיות, האתניות או הדתיות".³² באופן דומה, האמנה בדבר זכויות הילד קובעת כי חינוך הילדים יכוון "לפיתוח יחס כבוד לזכויות האדם ולחירויות היסוד, ולעקרונות הגלומים במגילת האומות המאוחדות",³³ וכן "להכנת הילד לחיי אחריות בחברה חופשית ברוח הבנה, שלום, סובלנות, שוויון המינים וידידות בין כל העמים, קבוצות אתניות, לאומיות ודתיות, ואנשים שהם מילידי המקום המקוריים".³⁴ חינוך לזכויות

²⁸ שם, בעמ' 656.

²⁹ ראו: Gudmundur Alfredsson, *The Right to Human Rights Education*, in ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS 213 (Asbjorn Eide, Catarina Krause & Allan Rosas eds., 1994).

³⁰ Comm. on the Rights of the Child, *General Comment no. 1: The Aims of Education*, U.N. Doc. CRG/GC/2001/1, para. 15 (2001).

Gerison Lansdown, *Progress in Implementing the Rights in the Convention*, in CHILDREN'S RIGHTS IN EDUCATION 37, 50 (Stuart N. Hart ed., 2001).

³¹ Comm. on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment no. 13: The Right to Education*, U.N. Doc. E/C. 12/1999/10, para. 6 (1999).

³² ס' 13(א) לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, כ"א 31, 205 (נפתחה לחתימה ב-1966) (אושררה ב-1991 ונכנסה לתוקף ב-1992) (להלן: האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות).

³³ ס' 29(א)(2) לאמנה בדבר זכויות הילד, כ"א 31, 221 (נפתחה לחתימה ב-1989) (אושררה ונכנסה לתוקף ב-1991) (להלן: האמנה בדבר זכויות הילד).

³⁴ שם, בס' 29(א)(4).

אדם נזכר כאחת ממטרות החינוך גם בסעיף 2(2) לחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953,³⁵ הקובע כי מטרות החינוך הממלכתי הן "לפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים".

הזכות לחינוך לזכויות הנה חלק מ"מחויבות הליבה" (core obligation) של המדינה למימוש הזכות לחינוך. המונח "מחויבות ליבה" גובש על ידי ועדת האו"ם לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות. הוא נוגע למחויבותה המינימלית של כל מדינה לממש את הזכויות הקבועות באמנה הבין-לאומית לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, ובהן הזכות לחינוך,³⁶ אשר הגדרתן עמומה ורחבה מעצם טיבה. על בסיס המונח "מחויבות ליבה" כותב קומנס כי לזכות לחינוך יש "תוכן ליבה" (core content), הכולל את אותם אלמנטים חיוניים שבלעדיהם מאבדת הזכות לחינוך את תוכנה הממשי כזכות אדם.³⁷ שימוש במונחים "מחויבות ליבה" או "תוכן ליבה" מסייע בהבהרת היקפה של הזכות לחינוך לזכויות במקרים שבהם יש לאזנה עם זכות הילדים לחינוך המותאם לרקע החברתי והתרבותי שממנו באו,³⁸ ולזכויות הוריהם לחנכם כראות עיניהם.³⁹ קווי המתאר של הזכות לחינוך לזכויות מושפעים מזכויות אלה, אך יש להבטיח כי לא יצומצמו יתר על המידה ויפגעו בתוכן הליבה של הזכות לחינוך לזכויות; בלעדיו מאבדת הזכות

³⁵ חוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953.

³⁶ Comm. on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment no. 3: The Nature of States Parties' Obligations*, U.N. Doc. E/1991/23, para. 10 (1991)

³⁷ Fons Coomans, *Content and Scope of the Right to Education as a Human Right and Obstacles to its Realization*, in HUMAN RIGHTS IN EDUCATION, SCIENCE AND CULTURE: LEGAL DEVELOPMENTS AND CHALLENGES 183, 196 (Yvonne Donders & Vladimir Volodin eds., 2007); Fons Coomans, *In Search of the Core Content of the Right to Education*, in CORE OBLIGATIONS: BUILDING A FRAMEWORK FOR ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS 217 (Audrey Chapman & Sage Russell eds., 2002); Philip Alston, *Out of the Abyss: The Challenges Confronting the New U. N. Committee on Economic, Social and Cultural Rights*, 9(3) HUM. RTS. Q. 332, 352-353 (1987)

³⁸ להרחבה, ראו: לטם פרי-חזן "הזכות לחינוך: קוים לדמותה בעידן של מהפכה חוקתית" **משפט ועסקים** טו 151, Shulamit Almog & Lotem Perry-Hazan, *Conceptualizing "הזכות לחינוך"*; (להלן: פרי-חזן "הזכות לחינוך"), 2013) 213-211 *the Right of Children to Adaptable Education*, 20 INT'L J. CHILD. RTS. 486 (2012)

³⁹ להרחבה, ראו: יורם רבין **הזכות לחינוך** 124-121 (2002); Peggy Cooper Davis, *Contested Images of Family Values: The Role of the State*, 107 HARV. L. REV. 1348 (1994); David A.J. Richards, *The Individual, The Family, and the Constitution: A Jurisprudential Perspective*, 55 N.Y.U. L. REV. 1 (1980); Ferdinand Schoeman, *Rights of Children, Rights of Parents, and the Moral Basis of the Family*, 91 ETHICS 6 (1980)

כאשר ההורים הם חלק מהקהילה החרדית, אשר תודעת המיעוט המתבדל מרכזית בהווייתה ובמגעיה עם החברה הכללית שמסביבה (קימי קפלן "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים" **חרדים ישראלים - השתלבות בלא טמיעה?** 224, 232 (עמנואל סיון וקימי קפלן עורכים, 2003)), זכויות אלה זוכות למשקל נוסף (אבישי מרגלית ומשה הלברטל "ליברליזם והזכות לתרבות" **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי** 93 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורוגן שמיר עורכים, 1998)).

לחינוך את הצדקותיה כזכות הקשורה בזכות לכבוד,⁴⁰ שהנה מפתח להגשמת זכויות רבות אחרות⁴¹ ואמצעי חיוני לשימור הדמוקרטיה וחיזוקה.⁴²

למרות הוראותיו של חוק חינוך ממלכתי, חינוך לזכויות אדם מקבל היום ביטוי שולי בלבד בתכניות היסוד המחייבות את כלל התלמידות והתלמידים במערכת החינוך בישראל.⁴³ יתרה מכך, מטרותיו של חוק חינוך ממלכתי כלל אינן חלות במישרין על בתי ספר מוכרים שאינם רשמיים ועל מוסדות פטור,⁴⁴ שבהם לומדים רוב רובם של התלמידות והתלמידים החרדים.⁴⁵ בחוק פיקוח על בתי ספר, התשכ"ט-1969,⁴⁶ אשר חל על כלל בתי הספר בישראל, נקבע כי "שר החינוך והתרבות רשאי לתת לבעל רשיון את ההוראות הדרושות, לדעת השר, להבטיח כי החינוך הניתן בבית הספר יושתת על העקרונות המפורטים בסעיף 2 לחוק חינוך ממלכתי", אולם היקפה של דרישה זו אינו ברור.⁴⁷ כמו כן, גם הוראות מסוימות של חוק זכויות התלמיד, התשס"א-2000,⁴⁸ המיישמות זכויות אדם במרחב הבית-ספרי, אינן חלות על בתי ספר מוכרים שאינם רשמיים ועל מוסדות פטור.⁴⁹ לעומת זאת, במשפט הבין-לאומי אין הבחנה בין בתי ספר ציבוריים לבין בתי ספר שאינם ציבוריים באשר למטרות המתוות את הזכות לחינוך. הן האמנה בדבר זכויות הילד והן האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות דורשות כי

⁴⁰ Varun Gauri, *Social Rights and Economics: Claims to Health Care and Education in Developing Countries*, in HUMAN RIGHTS AND DEVELOPMENT: TOWARDS MUTUAL REINFORCEMENT 65, 70 (Philip Alston & Mary Robinson eds., 2005); DOUGLAS HODGSON, THE HUMAN RIGHT TO EDUCATION 19 (1998); William J. Foster & Gayle Pinheiro, *Constitutional Protection of the Right to Education*, 11 DALHOUSIE L.J. 755, 771-772 (1987-1988).

⁴¹ Coomans, *Content and Scope of the Right to Education as a Human Right and Obstacles to its Realization*, Commission on Human Rights, *Annual Report of the Special Rapporteur on the Right to Education*, Katarina Tomasevski, U.N. Doc. E/CN.4/2001/52, para. 13 (2001).

⁴² ראו בהקשר זה: משה כהן-אליה "דמוקרטיה מתגוננת וחינוך לערכים דמוקרטיים בבתי-הספר החרדים" **משפט וממשל** יא 367 (2008); JOHN RAWLS, *POLITICAL LIBERALISM* 199-200 (1993). יודגש כי טיעון במאמר זה נשען על כך שהזכות לחינוך לזכויות היא חלק מהזכות לחינוך. יש להבחין בין טיעון זה לבין טיעונים המעודדים חינוך לזכויות בשם אינטרסים חברתיים, אף על פי שקיים קשר הדוק בין שני סוגי ההצדקות.

⁴³ פרי-חזן "הזכות לחינוך", לעיל ה"ש 38, בעמ' 201-202.

⁴⁴ חקיקת החינוך בישראל מבחינה בין מוסדות חינוך "רשמיים" – אשר מוחזקים בידי המדינה והרשויות המקומיות, ומשתייכים לחינוך ה"ממלכתי", ה"ממלכתי-דתי" או ה"ממלכתי משלב" – לבין מוסדות חינוך "מוכרים שאינם רשמיים" ומוסדות פטור. ראו: ס' 1 ו-4 לחוק לימוד חובה, התש"ט-1949; ס' 1 לחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953.

⁴⁵ מוסדות החינוך של חסידויות חב"ד וצאנו הם מוסדות חינוך רשמיים המשתייכים לחינוך הממלכתי-דתי. יתר מוסדות החינוך החרדיים הם מוכרים שאינם רשמיים או פטורים. להרחבה בנוגע למעמדו המשפטי של החינוך החרדי, ראו: לטם פרי-חזן **החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה** (2013) (להלן: פרי-חזן **החינוך החרדי בישראל**).

⁴⁶ חוק פיקוח על בתי ספר, התשכ"ט-1969.

⁴⁷ בבג"ץ 7426/08 **טבקה משפט וצדק לעולי אתיופיה נ' שרת החינוך**, פס' 38 ו-50 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה (פורסם בנבו, 31.8.2010) נקבע כי דרישה זו מטילה על כל מוסדות החינוך את החובה לנהוג בשוויון.

⁴⁸ חוק זכויות התלמיד, התשס"א-2000.

⁴⁹ ראו ס' 6 לחוק זכויות התלמיד (מתן זכות שימוע לתלמיד לפני הרחקתו מצמיתות מבית-הספר), ס' 13 לחוק זכויות התלמיד (עידוד הקמתה של מועצת תלמידים) ו-ס' 16(ב) לחוק זכויות התלמיד (תחולה).

החינוך הניתן בבתי ספר שאינם ציבוריים יהיה כפוף לעקרונות הכלליים המתווים את הזכות לחינוך ויעמוד בסטנדרטים חינוכיים מינימליים שתקבע המדינה.⁵⁰

הבנות החרדיות, העומדות במוקד מאמר זה, אינן אפוא הנפגעות היחידות מכך שהמדינה אינה ממלאת את חובתה, שכל תלמידה ותלמיד בכל שכבות הגיל יזכו לחינוך מקיף ורציף לזכויות, חינוך שגובש לאחר חשיבה על התאמתו לתרבותם ולהשתייכותם הקהילתית.⁵¹ יחד עם זאת, לנוכח המסרים שמנחילים בתי הספר החרדיים לבנות ולאור השפעתם של מסרים אלו על חייהן של הנשים החרדיות, נבקש לטעון כי למדינה מחויבות מוגברת לעודד חינוך לזכויות אדם בקרב בנות ונשים חרדיות.

בחלק הבא של המאמר מתוארת מערכת החינוך החרדי לבנות כנעה בין קצוות. מחד גיסא, בתי הספר החרדיים לבנות מספקים להן ידע כללי רחב, הפותח בפניהן אפשרויות מגוונות של השכלה גבוהה ותעסוקה. מאידך גיסא, המסרים שבתי הספר מעבירים מכוונים לכך שהבנות החרדיות לא ישתמשו בידע שרכשו על מנת לשנות את מעמדן החברתי בתוך הקהילה. בהמשך חלק זה נטען כי למרות השינוי שהובילה ההשכלה הרחבה בתחומים שונים עוסקות בהם, החינוך החרדי מלמד את הבנות לקבל את הסדר החברתי של הקהילה החרדית ולחזקו. לאור זאת נטען כי המקרה הייחודי של חינוך הבנות החרדיות בישראל ממחיש את חשיבותה של הזכות לחינוך לזכויות, המורכבת מידע בדבר זכויות כמו גם מחוויות מממשות זכויות, ככלי להבניה של תודעה המניעה זכויות בחברה.

3. החינוך החרדי לבנות: "מעשה ידיה לבעלה"⁵²

לפני תחילת המאה העשרים כמעט לא התקיים חינוך דתי לבנות. אמנם החינוך נתפס כערך מרכזי בחברה היהודית המסורתית, אך נהוג היה להתמקד בחינוכם של הבנים, שרק להם ניתנה הגישה

⁵⁰ ס' 29 (ב) לאמנה בדבר זכויות הילד; ס' 13 (ד) לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות. ס' 29 (ב) לאמנה בדבר זכויות הילד קובע כי החינוך הניתן במוסדות חינוך פרטיים "יעמוד באמות מידה מינימליות, כפי שתקבענה ע"י (האם ראשי התיבות במקור? כן) המדינה". לעומת זאת, ס' 13 (ד) לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובע כי החינוך הניתן במוסדות חינוך פרטיים "ימלא אחרי נורמות המינימום, שהמדינה עשויה לקובען", ובכך הוא אינו מחייב את המדינה לקבוע סטנדרטים חינוכיים מינימליים לבתי ספר פרטיים. ואולם, ועדת האו"ם לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות הביעה את דעתה כי המדינה מחויבת לגבש סטנדרטים כאלה. ראו: Comm. On Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment no. 13*, לעיל KLAUS DIETER BEITER, THE PROTECTION OF THE RIGHT TO EDUCATION BY : בפס' 54. ראו גם: INTERNATIONAL LAW 463 (2006); Coomans, *In Search of the Core Content of the Right to Education*, לעיל ה"ש 37.

⁵¹ על הקשרים בין הזכות לחינוך מתקבל על הדעת, הכוללת בתוכה חינוך לזכויות אדם, לבין הזכות לחינוך מותאם לרקע החברתי והתרבותי של התלמידים, ראו פרי-חזן **החינוך החרדי בישראל**, לעיל ה"ש 45, בעמ' 420-430.

⁵² משנה תורה, אישות פרק כא, הלכות א, ד.

לתלמוד, ברוח הפסוק "כל המלמד בתו תורה כאילו לימדה תפלות".⁵³ הבנות אמורות היו לעבור את תהליכי ההתבגרות והחברות שלהן בתוך המשפחה, בתהליך של תצפית ונטילת אחריות משותפת עם האם בעבודות משק הבית.⁵⁴ שורשיו של השינוי שחל בגישה לחינוך הבנות טמונים במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. במהלך תקופה זו החלו רבים בחברה היהודית המסורתית לגלות נכונות להקנות לנשים השכלה כללית ושליטה בשפות זרות.⁵⁵ רבות מהבנות היהודיות אף למדו בבתי ספר לא יהודיים.⁵⁶ בעקבות זאת החלו נשים רבות לנצל את כישורי האוריינות שלהן ולהניע תהליכי השכלה ומודרניזציה, שמנקודת מבטה של החברה המסורתית היו בלתי צפויים ובלתי רצויים.⁵⁷ התפתחויות אלה הובילו למשבר חברתי עמוק.⁵⁸ במטרה לחזור ולקרב את הנערות הדתיות אל המסורת יוסדה ב-1917 בקרקוב רשת החינוך לבנות "בית יעקב".⁵⁹ בשל החשש מרוחות החילון וההשכלה הסכימו רבים מהרבנים עם רעיון הקמתה.⁶⁰ ב-1919, כשנתיים לאחר הקמת "בית יעקב", פרסה עליה "אגודת ישראל" את חסותה, ומאז התרחבה הרשת במהרה למרכזים החשובים של יהדות מזרח אירופה ולישראל.⁶¹ כשם שמנהירה אלאור בהקשר זה, הקהילה האורתודוקסית נדחקה לפתח את חינוך הנשים כדי להימנע מתהליך החילון וההשכלה שעבר על מרבית יהודי אירופה, אך בניסיון לעקוף את תהליך ההשכלה הפכה האורתודוקסיה, בעל כורחה, לחלק מאותו תהליך.⁶²

בישראל הייתה השכלת הנשים החרדיות לחלק חשוב בבניית "חברת הלומדים" החרדית,⁶³ שכן משכורת האישה הפכה תנאי ליכולתו של בעלה להתרכז בלימודיו.⁶⁴ לפני שנות החמישים היו הנישואין נקודת משבר בחייו של בחור הישיבה, בשל הצורך לעזוב את הישיבה ולפרנס את משפחתו.⁶⁵ על מנת למנוע משבר זה הוצב אתגר לפני בוגרות "בית יעקב" – להינשא לבחור ישיבה, שימשיך את לימודיו ב"כולל" במשך כמה שנים בעוד האישה נוטלת על עצמה את

⁵³ דברי ר' אליעזר בן עזריה, מסכת סוטה, כ, א. הציטוט נלקח מתוך: מנחם פרידמן **האשה החרדית** 2 (1988) (להלן: פרידמן **האשה החרדית**). ראו בהקשר זה: Menachem Mautner, *A Dialogue Between a Liberal and an Ultra-Orthodox on the Exclusion of Women from Torah Study*, in RELIGIOUS REVIVAL IN POST-MULTICULTURAL AGE (Rene Provost & Shai Lavi eds., forthcoming).

⁵⁴ פרידמן **האשה החרדית**, שם, בעמ' 2.

⁵⁵ איריס פרוש **נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה** 51 (2001).

⁵⁶ פרידמן **האשה החרדית**, לעיל ה"ש 53, בעמ' 3.

⁵⁷ ראו: פרוש, לעיל ה"ש 55, בעמ' 74.

⁵⁸ פרידמן **האשה החרדית**, לעיל ה"ש 53, בעמ' 3.

⁵⁹ שם, בעמ' 4.

⁶⁰ שם, בעמ' 6-7.

⁶¹ מנחם פרידמן **החברה החרדית - מקורות, מגמות ותהליכים** (1991); קפלן, לעיל ה"ש 39, בעמ' 249.

⁶² תמר אלאור **משכילות ובורות - מעולמן של נשים חרדיות** 245 (1992) (להלן: אלאור **משכילות ובורות**).

⁶³ את המונח "חברת הלומדים" טבע מנחם פרידמן בספרו **החברה החרדית**, לעיל ה"ש 61. "חברת הלומדים" מסמנת מציאות סוציולוגית ואתוס חדש, שלפיו החברה מתארגנת סביב תלמיד-חכם. ראו: נרי הורוביץ "חברת הלומדים – דגם במבחן" **עם לבדד: מולדת ופזורה** 316 (בנימין לאו עורך, 2006).

⁶⁴ אלאור **משכילות ובורות**, לעיל ה"ש 62, בעמ' 245.

⁶⁵ פרידמן **החברה החרדית**, לעיל ה"ש 61, בעמ' 57.

עיקר עול הפרנסה.⁶⁶ אתגר זה יישם רעיון דתי הנמצא במדרש: השותפות בין "יששכר", המייצג את לומד התורה, לבין "זבולון", המייצג את זה התומך בלומד התורה ומקיימו.⁶⁷ חלק ממשפחותיהן של הנערות לא ראו הסדר זה בעין יפה. בשל הדאגה לבנותיהן העדיפו כי יישאו לגבר בעל מקצוע, המסוגל לפרנס את משפחתו.⁶⁸ ואולם, עד סוף שנות החמישים הפכו נישואין מסוג זה לדפוס קבוע.⁶⁹

כיום, רוב הבנות החרדיות השייכות לזרם החסידי והזרם הליטאי, וכן חלק מהבנות השייכות לזרם הספרדי, לומדות ברשת החינוך של "בית יעקב", אשר הינה חלק מרשת "החינוך העצמאי".⁷⁰ לצד "בית יעקב" קיימים בתי ספר חרדיים לבנות המיועדים לזרם הספרדי⁷¹ או לחסידויות שאינן מעוניינות להיות חלק מרשת "בית יעקב".⁷² מסלול הלימודים המקובל בבתי הספר החרדיים לבנות מתחיל בבית הספר היסודי, שבו לומדות תלמידות בכיתות א'-ח', ונמשך בבית הספר העל-יסודי, המכונה "סמינר", שבו לומדות תלמידות בכיתות ט'-י"ב. כשליש מהסמינרים מאפשרים גם לימודי המשך לנערות בנות 18–20.⁷³ תלמידות הסמינר לומדות במשך ארבע שנים הן לימודי קודש והן לימודי חול.⁷⁴ לימודי הקודש אינם כוללים את התלמוד - התוכן העיקרי הנלמד בבתי הספר לבנים. לימודי החול שלומדות הבנות החרדיות הם בתחומים מגוונים וכוללים, בין היתר, דקדוק, הבנת הנקרא, הבעה, ספרות, הנדסה, אנגלית, מדעים, מחשב, מולדת, גאוגרפיה, היסטוריה, התעמלות, מוזיקה ואמנות.⁷⁵

בעבר, מסלול הלימודים המקובל בלימודי המשך בסמינר היה לימודי הוראה בהתמחויות שונות.⁷⁶ מיסודה של מערכת החינוך החרדית היסודית כמערכת מוכרת וממומנת בעיקרה על ידי המדינה אפשר לרוב בוגרות הסמינרים של "בית יעקב" תעסוקה בהוראה. כך הן יכלו לתרום תרומה נכבדה למימון קיומה השוטף של המשפחה החרדית החדשה, בעוד הבעל לומד

⁶⁶ שם. להרחבה, ראו: מנחם פרידמן "על הנסים" – פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל" **ישיבות ובתי מדרשות** 431 (עמנואל אטקס עורך, 2006) (להלן: פרידמן "על הנסים").

⁶⁷ פרידמן **החברה החרדית**, לעיל ה"ש 61, בעמ' 58.

⁶⁸ ראו: פרידמן "על הנסים", לעיל ה"ש 66, בעמ' 440.

⁶⁹ פרידמן **החברה החרדית**, לעיל ה"ש 61, בעמ' 58.

⁷⁰ קימי קפלן **בסוד השיח החרדי** 207 (2007); יעקב לופו **ההתנגדות החרדית לישיבות תיכוניות חרדיות** 36 (2007).

⁷¹ למשל: רשת "בית מרגלית", מוסדות "אור החיים" ובתי הספר התיכוניים "עטרת חן" בירושלים, "אור מרגלית" בבאר שבע ו"עטרת רחל" בבני ברק. ראו: ענת פלדמן "התמקצעות נשים: תנועת ש"ס לקראת תפיסת עולם פוליטית חברתית חדשה" **פוליטיקה** 16, 93, 100 (2007).

⁷² ראו: פרידמן **החברה החרדית**, לעיל ה"ש 61, בעמ' 157.

⁷³ לופו **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים** 80 (2004).

⁷⁴ שם.

⁷⁵ שם. להרחבה בדבר מבנה מערכת החינוך החרדית לבנות והתכנים הנלמדים בה ראו, ריאיון של לי כהנר עם בצלאל כהן, מנהל "בית חינוך ישיבתי", "מערכת החינוך לבנות במגזר החרדי" (22.8.2013) www.youtube.com/watch?v=qv4A5wktG4M.

⁷⁶ יוסף שלהב "נשים חרדיות בין שני עולמות" **מפנה: במה לענייני חברה** 46–47 (2005).

בכולל.⁷⁷ בשנים האחרונות מתחולל בבתי הספר החרדיים לבנות תהליך הדרגתי של פתיחת מסלולי התמחות נוספים, מלבד הוראה, שנועד לסלול בפני הנשים את הדרך למסלולי תעסוקה נוספים. הצורך בכך נובע, בין היתר, מצמצום רצוף של קצבאות הילדים, שפגע פגיעה כלכלית במשפחות גדולות, וכן ממספרן ההולך וגדל של בנות המסיימות את לימודיהן בסמינרים להוראה ואינן מוצאות תעסוקה.⁷⁸ תהליכים אלה חייבו בחינה מחודשת של מסגרות ההתמחות בבתי הספר לבנות, אשר נמנעה במשך זמן רב בשל התנגדות רעיונית של ראשי הציבור החרדי.⁷⁹ תחומי ההתמחות שנבחרו לבסוף נדרשו לעמוד בשני תנאים: ראשית, הלימודים לא יהיו מנוגדים להשקפת העולם החרדית; שנית, אפשרויות ההשמה בתעסוקה לא יהיו מנוגדות לאורח החיים החרדי.⁸⁰ אם כן, כיום עומדות בפני הנערות החרדיות אפשרויות שונות להתמחות מקצועית במסגרת לימודי ההמשך בסמינר ובהן מחשבים, מערכות מידע, הנדסאות, ראיית חשבון, גרפיקה, אדריכלות ועיצוב אפנה.⁸¹ משנתקבלה ההבנה שתעודת הוראה אינה המבחן היחיד להערכת הנערה החרדית, רבו הפונות להכשרה בתחומים אחרים.⁸²

אם כן, באופן פרדוקסלי, התמקדותו של הצעיר החרדי בלימודי תורה בלבד עודדה את מערכת החינוך החרדית לאפשר לבנות, שאינן מצוות על תלמוד תורה, לרכוש השכלה כללית.⁸³ ואולם, רכישת השכלה ותעסוקה מחוץ לבית עומדות לכאורה בסתירה לאידאל החרדי של האישה הספונה בביתה, המתבטא בפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה".⁸⁴ פסוק זה מצוטט לעתים קרובות בחוגים החרדיים על מנת להבליט את ההבדל המהותי בין מקומה של האישה בתוך הקהילה החרדית לבין מעמדה בחברה המודרנית. משמעותו היא כי כבודה וצניעותה של האישה מחייבים אותה להגביל את פעילותה לתחומי הבית והמשפחה ולראות בתפקידים הנשיים המסורתיים מיצוי עצמי והגשמת ייעוד.⁸⁵ תפיסות אלה מושפעות מנטייה רעיונית של מהותנות, המאפיינת את החברה החרדית, שלפיה העולם מורכב ממהויות אנושיות קבועות.⁸⁶ נטייה רעיונית זו קשורה, בין היתר, להבחנות בין גברים לבין נשים.⁸⁷ אי-השוויון בין המינים מוצא ביטוי במקורות הלכתיים

⁷⁷ פרידמן **החברה החרדית**, לעיל ה"ש 61, בעמ' 76–77.

⁷⁸ דניאל גוטליב **העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית** 50–51 (2007); שלהב "נשים חרדיות בין שני עולמות", לעיל ה"ש 76.

⁷⁹ גוטליב **העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית**, שם.

⁸⁰ שם.

⁸¹ שם; לופו **ההתנגדות החרדית לשיבות תיכוניות חרדיות**, לעיל ה"ש 70, בעמ' 37; קפלן **בסוד השיח החרדי**, לעיל ה"ש 70, בעמ' 207; בצלאל כהן **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים** 20 (2005).

⁸² שלהב "נשים חרדיות בין שני עולמות", לעיל ה"ש 76.

⁸³ פרידמן **החברה החרדית**, לעיל ה"ש 61, בעמ' 157.

⁸⁴ תהילים מה, 14.

⁸⁵ פרידמן **האשה החרדית**, לעיל ה"ש 53, בעמ' 1.

⁸⁶ בנימין בראון "וְאֵין שִׁינֵי רַק הַתּוֹרָה הַזֹּאת" **ארץ אחרת** 41, 56, 64–65 (2007).

⁸⁷ שם.

רבים,⁸⁸ ובהם "ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך",⁸⁹ "איש קודם לאשה להחיות",⁹⁰ "אין האשה דנה מעתה אין האשה מעידה",⁹¹ "אין חכמה לאשה אלא בפלך",⁹² "נשים דעתן קלה",⁹³ "ברוך שלא עשני אשה",⁹⁴ "כיוון שנבראה [חוה] נברא השטן עמה",⁹⁵ "מעשה ידיה לבעלה [...] ועומדת ומשמשת בפניו",⁹⁶ "כולן מזנות ותולות בבעליהן"⁹⁷ ו"נשים מצויות בכשפים".⁹⁸ מקורות אלה ואחרים הם בסיס לתפיסה המתייגת נשים כשוליות ומדירה אותן מעמדות של מנהיגות פוליטית ורוחנית.⁹⁹ הם מהדהדים קונפליקטים נוספים בין שיח הזכויות לבין השקפת העולם החרדית אשר עניינם, בין השאר, בתפיסות שונות של מושג הכבוד,¹⁰⁰ בניגודים בין ערך האוטונומיה לבין אמיתות דתיות מוחלטות ודוגמטיות,¹⁰¹ המוכתבות על ידי גדולי התורה,¹⁰² ובסובלנות כלפי ה"אחר".¹⁰³

לאור תפיסות אלה, טבעה אלאור את **המושג** "משכילות ובורות".¹⁰⁴ מחקרה של אלאור אינו מתמקד בבתי הספר, אך יש בו כדי ללמד על הגישה החרדית להשכלת נשים. לטענתה, חינוך הבנות בחברה החרדית משקף פרדוקס. מחד גיסא, הוא תופס מקום מרכזי ומוקדשים לו זמן ומאמץ רבים; מאידך גיסא, הוא מציע עקרון מופת נשי של אישה בורה, שתפקידה העיקרי הוא ניהול משק הבית והטיפול בילדים. בהקשר דומה גורס פרידמן כי תהליך ההתפתחות שחל בחינוך הבנות היה מלווה בדה-לגיטימציה של דמות ה"אם", המסמלת יחס של הערכה לתרבות המודרנית, ובזיקה נוסטלגית גוברת לדמותה של ה"סבתא", המסמלת את היהדות המסורתית שלא נפגמה מהרעיונות המודרניים.¹⁰⁵ בראון ערכה מחקר עדכני בנושא זה, שבו בחנה כיצד מתמודדים רבנים ומחנכים חרדים עם הקשיים החברתיים שנוצרו בעקבות יציאת נשים חרדיות

⁸⁸ הציטוטים לקוחים מתוך: רחל אליאור "נוכחות נפקדות", טבע דומם ויעלמה יפה שאין לה עיניים: לשאלת נוכחותן והיעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמצואות הישראלית" **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** 42, 45–46 (יעל עצמון עורכת, 2001) וכן מתוך חנה קהת **פמיניזם ויהדות: מהתנגשות להתחדשות** 25–26 (2008) (להלן: קהת **פמיניזם ויהדות**).

⁸⁹ בראשית ג 16.

⁹⁰ משנה, הוריות ג, ז.

⁹¹ ירושלמי, יומא ו, א.

⁹² בבלי, יומא ו, ב.

⁹³ בבלי, שבת לג, ב.

⁹⁴ "ברכות השחר" תוספתא, ברכות ו, י"ח.

⁹⁵ בראשית רבה יז, ו.

⁹⁶ משנה תורה, אישות, פרק כ"א, א, ז.

⁹⁷ בבלי, כתובות עה, א.

⁹⁸ בבלי, סנהדרין סז, א.

⁹⁹ קהת **פמיניזם ויהדות**, לעיל ה"ש 88, בעמ' 26–32.

¹⁰⁰ מיכאל רוזנק "מוקדים של הקצנה דתית: היבטים חינוכיים" **הגות בחינוך היהודי** א, 155, 157–158 (1999).

¹⁰¹ ראו בהקשר זה: שם, בעמ' 160; חנה קהת "מעמד הנשים ולימוד תורה בחברה האורתודוקסית" **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** 355, 356–355 (יעל עצמון עורכת, 2001).

¹⁰² להרחבה, ראו: בנימין בראון "דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים" **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** 19, 537 (2005).

¹⁰³ רוזנק, לעיל ה"ש 100, בעמ' 160.

¹⁰⁴ אלאור **משכילות ובורות**, לעיל ה"ש 62.

¹⁰⁵ פרידמן **האשה החרדית**, לעיל ה"ש 53, בעמ' 1.

לעבודה. לדבריה, מושקעים מאמצים חינוכיים אינטנסיביים על מנת לפתור קונפליקטים הנובעים מכך שהגברים מבצעים לעתים את מטלות הבית "ומאבדים מסמכותם".¹⁰⁶ מאמצים אלה מנותבים לחיזוק העיקרון שלפיו האישה היא אמצעי עבור הגבר ("עזר כנגדו") למימוש תכליתו הרוחנית והתפיסה שלפיה הגבר מייצג את התחום הרוחני ("הצורה") ואילו האישה מייצגת את התחום הגשמי ("החומר").¹⁰⁷ בראון טוענת כי האישה מגויסת לעזור לגבר לממש את תכליתו הנעלה, ורק כשהיא מתפקדת כאמצעי למימוש תכליתו של הגבר היא זוכה להערכה ולשכר.¹⁰⁸

מחקר נוסף אשר מאפשר לעמוד על אופיים של המסרים החינוכיים בבתי הספר החרדיים לבנות נערך על ידי באום, ידידיה, שוורץ וארן, שערכו ראיונות עם נשים חרדיות שלומדות לימודי תואר ראשון בעבודה סוציאלית. במחקר נמצא כי נשים אלו חשופות לשני מסרים מנוגדים: האחד, מצד המורות ב"בית יעקב", אשר חוברות לזרמים השמרניים בקהילה החרדית ומחנכות את הבנות לכך שהשכלה גבוהה אינה מקובלת בחברה החרדית וכי מי שתלמד לתואר אקדמי תפגע בסיכוייה להתחתן;¹⁰⁹ האחר, מצד רבנים מסוימים המתירים לנשים לרכוש השכלה אקדמית במסגרת זמן קצרה ככל האפשר, אם זו מכוונת לרכישת מקצוע מפרנס, אשר אינו מנוגד להשקפת העולם החרדית. אחת הסיבות למסרים המנוגדים, כותבות מחברות המחקר, היא שהסמכות לפרש את ההלכה מצויה בידי הרבנים בלבד.¹¹⁰

הגבלת גישתן של הנשים החרדיות לתכנים שלומדים הגברים החרדים, שהם מקור הכוח האורייני והחברתי בעולם החרדי,¹¹¹ מתקשרת גם היא לתפיסה של השכלת הנשים כחינוך ל"בורות". הבדלי הגישה המגדריים להון התרבותי של החברה החרדית מכוונים את הנשים לספרות דתיות-תרבותיות נבדלות.¹¹² לכן, על פי אמות המידה של האוכלוסייה החרדית, הן אינן יכולות להיחשב משכילות. ממחקריה של בראון עולה כי החינוך החרדי לבנות מלווה במסרים ברורים שלפיהם תכליתו של הידע התורני המוקנה לבנות הוא מעשי בלבד ואת ה"דבר האמיתי", החשוב ביותר, לומדים רק הגברים.¹¹³ עוד טוענת בראון כי הגבלת נשים מרכישת ידע תורני אינה

¹⁰⁶ איריס בראון "אנא אפלח": נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים החרדיות, הצדקותיה והשלכותיה "תרבות דמוקרטית 14, 45, 87-88 (2012).

¹⁰⁷ שם, בעמ' 89.

¹⁰⁸ שם, בעמ' 88-89.

¹⁰⁹ Nehami Baum, Tova Yedidya, Chaya Schwartz & Ofra Aran, *Women Pursuing Higher Education in Ultra-Orthodox Society*, 50(1) J. Soc. WORK EDUC. 164, 168-169, 172 (2014).

¹¹⁰ שם, בעמ' 174.

¹¹¹ אלאור משכילות ובורות, לעיל ה"ש 62, בעמ' 246. להרחבה, ראו: Mautner, לעיל ה"ש 53.

¹¹² השוו: פרוש, לעיל ה"ש 55, בעמ' 63.

¹¹³ איריס בראון "בין 'טבע האישה' לימרות הבעל": האידיאולוגיה החינוכית החרדית וגבולות ההשכלה התורנית לבנות "זהויות 3, 97, 122 (2013).

רק פועל יוצא של עיון טקסטואלי במקורות ההלכה, אלא משמשת אמצעי לשימור פניה של החברה המסורתית.¹¹⁴

ראוי לציין כי מקורות הלכתיים רבים אמנם מבטאים, כאמור, אי-שוויון בין המינים, אולם במסורת היהודית היו מאז ומתמיד מגוון קולות וגישות בנושא היחס לנשים.¹¹⁵ כך, למשל, בחברה הדתית-לאומית בישראל יש כיום מגמות פמיניסטיות בולטות, המבקשות לשלב בין ההלכה לבין ערכים של שוויון מגדרי.¹¹⁶ תהליך מסוג זה התרחש גם בקרב הנשים המשכילות בחברה היהודית-מסורתית במאה התשע עשרה. פרוש טוענת כי ניתן למצוא קווי דמיון בין היחס להשכלת נשים במאה התשע עשרה לבין היחס להשכלתן בקהילה החרדית בישראל. ואולם, לדבריה, אחד ההבדלים המכריעים בין שתי התקופות נעוץ בכך שהחברה החרדית נערכה להפקת לקחים מחשיפת הנשים להשכלה. היא עושה זאת באמצעות מסגרות החינוך של "בית יעקב", המפעילות מנגנוני פיקוח חברתי-דתי שנועדו להבטיח את סתימת הפרצות שבגינן הפכו הנשים במאה התשע עשרה לסוכנות של שינוי חברתי.¹¹⁷

המנגנונים החינוכיים בבתי הספר מחוזקים על ידי מנגנונים חינוכיים קהילתיים. מחקר אשר בחן את הדימויים והייצוגים של נשים בטקסטים עיתונאיים שראו אור בישראל ויועדו לנשים חרדיות מצביע על כך שתכניה של העיתונות החרדית לנשים עשו "פניית פרסה לכיוון המסורתי" וכן על כך שתכנים אלה משעתקים את מקומן של הנשים במרחב הפרטי ומגבילים אותן במרחב הציבורי-פוליטי.¹¹⁸ פעילה חרדית, שייסדה את סיעת "עיר ואם באלעד" בבחירות האחרונות לרשויות המקומיות, טוענת בהקשר זה כי המנגנונים החינוכיים הבלתי פורמליים - הספרות החרדית, התקשורת החרדית והנורמות הקהילתיות, אשר מציבות במוקדי קבלת ההחלטות רק גברים - ממלאים תפקיד חשוב בחיזוק אי-השוויון המגדרי.¹¹⁹

משיח מחקרי זה עולה אפוא כי החינוך שמקבלות הבנות החרדיות בישראל מקנה השכלה כללית רחבה, אשר נועדה לאפשר להן לצאת לעבוד בתום לימודיהן ולפרנס את בעליהן הלומדים

¹¹⁴ ש.ם.

¹¹⁵ ראו: קהת פמיניזם יהודי: תיאולוגיה ומוסר (2008); תמר רוס ארמון התורה ממעל לה - על אורתודוקסיה

¹¹⁶ ראו: רחל אדלר פמיניזם יהודי: תיאולוגיה ומוסר (2008); תמר רוס ארמון התורה ממעל לה - על אורתודוקסיה ופמיניזם (אלחנן ריינר ואלי שלתיאל עורכים, רותי בר-אילן מתרגמת, 2007); תמר אלמור בפסח הבא: נשים ואוריינות בציונות הדתית (1998); להיות אשה יהודיה קובץ חמישי (טובה כהן עורכת, 2009); חנה קהת "אליטות פמיניסטיות חדשות במגזר הדתי-לאומי" אליטות חדשות בישראל 225 (אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג עורכים, 2007); לאה שקדיאל "נשות הכותל: פמיניזם רדיקלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש?" מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילונית בישראל 277 (יוסי יונה ויהודה גודמן עורכים, 2004); הרימי בכוח קולך: על קולות נשיים ופרשנות פמיניסטית בלימודי היהדות (רינה לויין-מלמד עורכת, 2001); Yael Israel-Cohen, Between FEMINISM AND ORTHODOX JUDAISM: RESISTANCE, IDENTITY, AND RELIGIOUS CHANGE IN ISRAEL (2012).

¹¹⁷ פרוש, לעיל ה"ש 55, בעמ' 16, 44.

¹¹⁸ רבקה נריה בן שחר "דימויים וייצוגים של נשים חרדיות בעיתונות הנשים החרדית מקום המדינה ועד ימינו" קשר 88, 41 (2011).

¹¹⁹ מיכל צירנוביצקי "פתוח סגור פתוח" חברה 52, 26 (2012).

תורה. הבסיס ההשכלתי המוקנה לבנות החרדיות גם מאפשר רכישת השכלה גבוהה ובחירת מסלולי תעסוקה מגוונים. ואולם, שוליותן של הנשים החרדיות יוצרת השפעה מעגלית, אשר משמרת את מעמדן באמצעות מערכת החינוך. המחנכות החרדיות בבתי הספר, שאינן מורשות לפתח את ההלכה, הן סוכנות של מסרים שמרניים שנועדו להבטיח כי הנשים החרדיות לא ישתמשו בידע שרכשו על מנת להניע תהליכי שינוי. מסרים אלו מחודדים על ידי מנגנונים חינוכיים קהילתיים, אשר מבטיחים כי הבנות החרדיות יפנימו את תפקידן וישמרו אותו גם לאחר סיום לימודיהן.

4. תודעת זכויות בקרב נשים חרדיות: ידע שאינו הופך לכוח

בשנים האחרונות בחנו מחקרים רבים היבטים שונים בחייהן של נשים חרדיות. מחקרים אלה מסייעים לבחון כיצד משפיעים המסרים החינוכיים בבתי הספר על הנשים החרדיות, בקהילה, במקום העבודה ובתוך המשפחה. מהשיח המחקרי עולה כי ההשכלה הכללית הרחבה שהנשים החרדיות זוכות לה הביאה לשינויים באורח החיים של רבות מהן. קפלן כותב כי מתפתח בהדרגה פער בין הרטוריקה החרדית הרשמית בכל הקשור למקומה של האישה, מעמדה ותפקידיה, אשר מכתובה את התכנים ב"בית יעקב", לבין המתרחש בפועל בקרב חלק מהנשים החרדיות.¹²⁰ לדבריו, על מנת להתמודד עם פער זה נוטלות הנשים החרדיות חלק בשיח עממי פעיל סביב חוויית העבודה מחוץ לבית, הפנאי, הזוגיות, ההורות ודיני טהרת המשפחה. שיח זה מתאפיין בשימוש ברטוריקה ובטעונונים חדשים, שבחלקם ניתן לזהות השפעות פמיניסטיות עקיפות ומרומזות.¹²¹ מגמת שינוי נוספת מתבטאת בכך שחלק מהנשים החרדיות שעוסקות בהרצאה בפני נשים ובכתיבה נכנסו לתחומים חדשים של חיים ויצירה דתיים.¹²² כך, למשל, זכתה לתשומת לב רבה יצירתן הקולנועית של נשים חרדיות.¹²³ כך, גם ספרים וחברות לימודיים-היסטוריים שנכתבו בידי נשים דנים בספרות שאלות ותשובות ובטקסטים הלכתיים ותלמודיים.¹²⁴ כמו כן קיימת כיום ספרות חרדית ענפה הנכתבת על ידי נשים. ספרות זו חורגת מגבולות הממסד השמרני

¹²⁰ קפלן בסוד השיח החרדי, לעיל ה"ש 70, בעמ' 241–242, 259.

¹²¹ שם, בעמ' 241, 263.

¹²² שם, בעמ' 259, 263–264. ראו גם: יאיר שלג "הסתגלות החברה הדתית בישראל למודרניזציה" **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני- מבט אנציקלופדי** כרך רביעי 490 (שולמית וולקוב ואח' עורכים, 2007); תמר אלאור "כל הזכויות שמורות לענת: רבניות גדולות ורבניות קטנות בתעשיית הדת והתשובה" **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות** 129 (קימי קפלן ונורית שטדלר עורכים, 2009) (המאמר עוסק בנשים חרדיות ממוצא מזרחי).

¹²³ דוגמה בולטת הוא הסרט **למלא את החלל** (אסף אמיר ונורמה הפקות, 2012) בבימויה של הבמאית החרדית רמה בורשטיין, העוסק בקהילה החרדית. הסרט זכה בשבעה פרסי אופיר בקטגוריות שונות בשנת 2012, יותר מכל סרט אחר באותה שנה, וביניהם פרס לסרט הטוב ביותר.

¹²⁴ קפלן בסוד השיח החרדי, לעיל ה"ש 70.

ומגבירה את הזיקה לעולם התרבות הכללית בעצם העיסוק הספרותי ופרסום היצירות בהוצאות ספרים חילוניות.¹²⁵

יחד עם זאת, למרות השינויים המהותיים גם באופיו של החינוך החרדי לבנות וגם באורחות חייהן של הנשים החרדיות, יש ביטויים רבים לכך שנשים אלה ממשיכות לקבל את שוליותן ולשמרה ואינן עומדות על זכויותיהן. חלק מהביטויים הללו ניכרים בספירה הציבורית. הנשים החרדיות מופרדות מהגברים לא רק במערכת החינוך אלא גם בזירות רבות אחרות ובהן בתי הכנסת, אירועים חברתיים והתחבורה הציבורית.¹²⁶ נשים חרדיות גם אינן משתתפות בפעילות החברתית הנחשבת ביותר – לימוד התורה ועיסוק ביישומה¹²⁷ - ואינן מכהנות כמנהיגות רוחניות או פוליטיות. הקולות הנשיים מתוך הקהילה החרדית המצליחים לגבור על החסמים ולצאת כנגד הפרקטיקות המדירות והמפרידות הם נדירים ואינם מצליחים לסחוף אחריהם גלים רחבים יותר. בין הנשים הללו ניתן למנות את הרבנית עדינה בר שלום, אשר יצאה כנגד הדרת נשים,¹²⁸ את אסתי שושן, שייסדה בשלהי 2012 את המחאה האינטרנטית ("לא נבחרות, לא בחרות") כנגד הדרת נשים ממפלגות חרדיות,¹²⁹ את רחלי איבנבויס ושירה ג'רג'י אשר פרשו מההתמודדות בבחירות לרשויות המקומיות בירושלים ובצפת בסתיו 2013 לאחר שנחשפו לאיומים על חייהן,¹³⁰ את רשימת הנשים "עיר ואם באלעד", בראשות מיכל צ'רנוביצקי, אשר התמודדה באותה תקופה למועצה המקומית בעיר אלעד אך לא הצליחה לעבור את אחוז

¹²⁵ ראו: שלג "הסתגלות החברה הדתית בישראל למודרניזציה", לעיל ה"ש 122. ראו גם: יעל שנקר "בראי הקדמות ומבואות: על כתיבה נשית וסמכות גברית בקהילה החרדית" **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות** 78 (קימי קפלן ונורית שטדלר עורכים, 2009); יעל שנקר "עזרת נשים" משלך: על אפשרויות הכתיבה בחברה החרדית הנשית" **מחקרי ירושלים בספרות עברית** כב 177 (2008).

¹²⁶ ראו בהקשר זה: בג"ץ 746/07 רגן נ' **משרד התחבורה** (פורסם בנבו, 5.1.2011) (הפרדה מגדרית בקווי "מהדריין" בתחבורה הציבורית); בג"ץ 6986/10 **עזריה נ' משרתת ישראל** (פורסם בנבו, 28.9.2010) (הפרדה מגדרית במדרכות מאה שערים); נויא רימלט "הפרדה בין גברים לנשים כהפליה בין המינים" **עלי משפט** ג 99 (2003); אלון הראל ואהרון שנך "ההפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית" **עלי משפט** ג 71 (2003); נויא רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" **משפטים** מב 773 (2013) (להלן: רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות"); ועדה לבדיקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית בקווים המשמשים את המגזר החרדי **דו"ח מסכם** (2009) media.mot.gov.il/PDF/HE_TRAFFIC_PUBLIC/kavey_mehadrin_report.pdf; Miriam Feldheim, *Balancing Women's Rights and Religious Rights: The Issue of Bus Segregation*, 31(2) (2013) SHOFAR: INTERDISC. J. JEWISH STUD. 73; המרכז הרפורמי לדת ומדינה **מודרות למהדריין: הפרדה בין נשים לבין גברים והדרת נשים מהמרחב הציבורי בישראל דו"ח שנתי שלישי** (2013) (הדו"ח מפרט נתונים עובדתיים עדכניים לגבי פרקטיקות רבות של הפרדה והדרה. הדו"ח מתייחס, בין היתר, להפרדה מגדרית בתחבורה הציבורית, בבתי עלמין, בקופות חולים, במדרכות ובטיסות אל על והוא רלוונטי גם להדרת נשים שאינן חרדיות).

¹²⁷ להרחבה, ראו: Mautner, לעיל ה"ש 53.

¹²⁸ עזרי אמרם "בתו של הרב עובדיה: יהדרת נשים – עסקנות חרדית" **Mako** 23.12.2011 [www.mako.co.il/news-](http://www.mako.co.il/news-23.12.2011) israel/education/Article-bf0ab4c3f996431017.htm

¹²⁹ ראו אתר הפייסבוק של הקהילה "לא נבחרות, לא בחרות" <https://he-il.facebook.com/lo.bocharot>

¹³⁰ כתב העתירה בבג"ץ **קוליאן**, לעיל ה"ש **Error! Bookmark not defined.** פסי 20.

החסימה¹³¹ ואת רות קוליאן, אשר הגישה בג"ץ כנגד מימון ציבורי למפלגות מדירות נשים והקימה את מפלגת "בזכותן" אשר מבקשת לייצג נשים חרדיות בבחירות הקרובות לכנסת.¹³²

חסמים העומדים בפני נשים חרדיות הנתקלות בהפרה של זכויותיהן ניכרים גם באופן התמודדותן עם תופעות של אלימות במשפחה. עולה חשש כי במקרים רבים נשים חרדיות שהנן קרוב למעשי אלימות במשפחה אינן מתלוננות ואינן פונות לעזרה.¹³³ מחקרה של שהם על אלימות כלפי בנות זוג בקהילות סגורות שופך אור על התופעה. שהם מציינת כי אישה המגיעה לבית דין רבני ומתלוננת על בעלה מונחית על ידי הדיינים, ברוב המקרים, לחזור הביתה למען "שלוש בית" ושלמות התא המשפחתי. לדבריה, על אף חלחולם האטי של מוסדות רווחה ותמיכה חיצוניים למנגנוני הפיקוח הפנימיים של הקהילה החרדית, רוב הנשים החרדיות מעדיפות לשתוק.¹³⁴ מנהל עמותת "בת מלך", המפעילה מקלטים לנשים חרדיות שחוו אלימות במשפחה, מציין בהקשר זה כי המחסומים העומדים בפני נשים חרדיות החוות אלימות במשפחה הם מנגנונים של האשמה עצמית, בושה ופחד.¹³⁵ דבריה של מנהלת מקלט בעמותת "בת מלך" מקשרים בין מנגנונים אלה לבין המערכת החינוכית: "בחברה שבה עדיין מחנכים נשים שהמזבח מוריד דמעות על כל זוג שמתגרש", היא אומרת, "אישה מוכה חשה שהיא חייבת לשמור על שלום בית".¹³⁶ תופעה נוספת שניתן ללמוד עליה ממחקרים שנערכו בקרב נשים חרדיות היא קיומה של "אלימות רוחנית" מצד גברים כלפי נשותיהם. אלימות זו ניכרת, בין היתר, בהקטנת הערך הרוחני של האישה, במניעת עשייתה הרוחנית של או הגבלתה ובהבאתה לעבור על ציוויים או איסורים רוחניים.¹³⁷ ממחקרן

¹³¹ ראו: "לראשונה: מפלגת אמהות חרדיות באלעד" **Ynet** 29.9.2013 <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4434346,00.html>; שמעון איפרגן "באלעד נשמו לרווחה: רשימת הנשים לא עברה את אחוז החסימה" **Mako** 24.10.2013 www.mako.co.il/spirituality-popular_culture/Article-665a29726a6e141006.htm

¹³² בג"ץ קוליאן, לעיל ה"ש. **Error! Bookmark not defined.** קולות חרדיים נשיים מסוג אחר יצאו כנגד ההפרה בין תלמידות אשכנזיות לבין תלמידות ספרדיות בעיר עמנואל. ראו: שולמית אלמוג ולטס פרי-חזן "דת, מגדר ומשפט בפרשת עמנואל: מילים, קולות ופרשנויות" **עיונים בשפה וחברה** 5, 205 (2012).

¹³³ אפרת שהם **להציץ מבעד לחומות: אלימות כלפי בנות זוג בקהילות סגורות** (2012). ראו גם: תמר רותם "החברה החרדית מגלה את האלימות במשפחה, אבל לאט" **הארץ** 18.1.2004 www.haaretz.co.il/misc/1.939630; יעל ברנבסקי "המדינה חסרת אונים מול סודות במשפחה החרדית" **Ynet** 2.4.2008 www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3526643,00.html; צופיה הירשפלד "מכה שלא כתובה בתורה" **Ynet** 7.11.2009 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3793292,00.html. לעניין הקשיים הכרוכים בפנייה לעורכי דין ולערכאות משפטיות בחברה החרדית, ראו: אביעד הכהן "נישט פון אונזערע" (ילא משלנו): אפליה עדתית בחברה החרדית וייצוגן של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות מקרבה" **מעשי משפט** ג 123, 126–135 (2010) (להלן: הכהן "אפליה עדתית בחברה החרדית").

¹³⁴ שהם, שם.

¹³⁵ ראיון של לי כהנר עם נוח קורמן, מייסד ומנכ"ל עמותת "בת מלך", "השמיעי קולך: נשים ונערות חרדיות בסיכון" (22.8.2013) www.youtube.com/watch?v=Z4D3c5kQ5g

¹³⁶ רותם, לעיל ה"ש 133.

¹³⁷ ראו: ניקול דהאן וציפי לוי "התעללות רוחנית: המשגה ראשונית בעקבות קבוצה טיפולית חרדית" **חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית** לא 7 (2011).

של דהאן ולי, שהמשיגו תופעה זו, עולה כי במקרים של אלימות רוחנית מתקשות נשים חרדיות במיוחד בזיהוי הפגיעה בהן¹³⁸ – בשלב הכינוי בשם (naming).

זירה נוספת שממנה ניתן ללמוד על תודעתן של נשים חרדיות ביחס לזכויותיהן היא מקומות העבודה. מדו"ח של מרכז המחקר והמידע של הכנסת משנת 2013 עולה כי 62% מהנשים החרדיות בגיל 25–67 עובדות, וכי חל גידול מתמיד בשיעור הנשים החרדיות המשולבות בשוק התעסוקה.¹³⁹ במחקר אמפירי מקיף, שנערך עבור המוסד לביטוח לאומי בקרב נשים חרדיות, נמצא כי רוב הנשים החרדיות אינן מעריכות שהן יכולות להתקדם בעבודה.¹⁴⁰ ניתן להסביר זאת באמצעות ממצאים העולים ממחקרים אחרים, המלמדים כי העבודה אינה נתפסת אצל נשים חרדיות רבות ככלי למימוש עצמי. כך, למשל, במחקר שערכה אלאור נמצא כי נשים חרדיות רבות נוטות לתאר את יציאתן לעבודה מחוץ לבית כאילוץ שנכפה עליהן ולא כפרי בחירתן. דמות האישה החרדית האידאלית, כותבת אלאור, היא עדיין זו הנשואה לאברך ומגדלת את ילדיה הרבים בבית.¹⁴¹ ממחקר נוסף שנערך בקרב נשים חרדיות העובדות מחוץ לקהילה עולה כי גם נשים אלה רואות בעבודתן בראש ובראשונה אמצעי שיאפשר לבני זוגן ללמוד.¹⁴²

תופעה מתרחבת בשנים האחרונות היא ייסוד מקומות עבודה ייעודיים לנשים חרדיות במסגרת תכנית "מסלול תעסוקה" לעידוד תעסוקת "אוכלוסיות ששיעור השתתפותן בתעסוקה נמוך" ובהן החרדים, האוכלוסייה הערבית, אנשים עם מוגבלות והורים יחידים.¹⁴³ המאפיין המרכזי של תכנית התעסוקה הוא סבסוד ממשלתי של שכר העובדים למשך חמש שנים, בכפוף להתחייבות המעסיקים לשלם לעובדים שכר מינימום לפחות.¹⁴⁴ משורת כתבות שפורסמו בנושא עולה כי החברות מדווחות כי עבודתן של הנשים החרדיות מייטרת את הצורך במיקור חוץ למדינות מזרח אירופה, להודו ולסין, הליך שמטרתו בדרך כלל היא להוזיל את עלויות הפיתוח

¹³⁸ שם, בעמ' 15.

¹³⁹ שלי מזרחי סוגיות מרכזיות בתחומי עבודת הוועדה לקידום מעמד האישה 7–8 (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2013) <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03185.pdf>. הנתונים מתבססים על נתוני בנק ישראל.

¹⁴⁰ ליאת קוליק תחושת העצמה, ערכי חיים ומרכזיות חיי העבודה בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה 148 (בית הספר לעבודה סוציאלית בר-אילן, במימון המוסד לביטוח לאומי, פברואר 2012) www.btl.gov.il/Mediniyut/BakashatNetunim/dohot/Documents/%D7%AA%D7%99%D7%A7%20137.pdf.

¹⁴¹ תמר אלאור מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה 392 (2006).

¹⁴² ראו: DEVORAH KALEKIN-FISHMAN & KARLHEINZ SCHNEIDER, RADICALS IN SPITE OF THEMSELVES: ULTRA-ORTHODOX WOMEN WORKING OUTSIDE THE HAREDI COMMUNITY 211 (2007).

¹⁴³ הוראות מנכ"ל משרד הכלכלה 4.17 "מסלולי סיוע לקליטת עובדים נוספים בעסקים בישראל" (2014) www.tamas.gov.il/NR/exeres/C7506A92-DD6F-40A2-868C-E6A50667D4B5.htm. ההפניה היא לעותק האחרון של החוזר, המתעדכן מדי שנה.

¹⁴⁴ שם.

והייצור.¹⁴⁵ כך, למשל, הציגה לאחרונה חברת קווליסטט את פרויקט מרגליות, שבו מועסקות חרדיות, באמצעות הפרסום הבא: "קרוב יותר, טוב יותר, זול יותר - פרויקט מרגליות של קווליסטט מעסיק 100 בודקות חרדיות ומציע את המקצוענות הגבוהה של קווליסטט במודל לואו-קוסט מקומי".¹⁴⁶ צד נוסף המרוויח מהעסקה בין חברות ההיי-טק לבין הממשלה הוא הממסד הרבני. הרבנים משתפים פעולה באופן מלא עם המעסיקים על מנת לשמר את מעמדה של "חברת הלומדים", התלויה בכך שהנשים החרדיות מפרנסות את המשפחה כולה.¹⁴⁷ יתרה מכך, מקומות העבודה הם ערוץ נוח שבאמצעותו מבצרים הרבנים את כוחם ומרחיבים את השליטה בחיי הנשים. הם עושים זאת באמצעות משגיחים ממונים, אשר תפקידם לוודא שהנשים אינן מתרועעות עם גברים, אוכלות רק במטבחים הנפרדים שהוקמו עבורן ואינן מתבטלות.¹⁴⁸ הנשים החרדיות זוכות אפוא, לכאורה, בתעסוקה המממשת את כישוריהן בתחומים שלמדו, אך לאמתו של דבר מדובר בעבודה הממוסגרת מלכתחילה כחוסמת אופק, והיא מנציחה את המודל של המערכת החינוכית שהנחילה מסר של נחיתות. בהתאם למסגור החוסם האמור, הנשים החרדיות אינן מבקשות משכורות גבוהות יותר, תנאים טובים יותר או קידום מקצועי. "לא מפריע להן להיות ההודיות של ההיי-טק", מצוין באחת הכתבות העוסקות בנושא.¹⁴⁹ תובנות אלה הן אחת הסיבות לכך שהכנסתן הממוצעת של נשים חרדיות שכירות נמוכה ב-43% מזו של נשים שאינן חרדיות או ערביות ומתקרבת לשכר המינימום.¹⁵⁰

אם כן, למרות השינוי שגרמה ההשכלה הרחבה בתחומי העיסוק הנשיים ובשיח הנשי, דומה כי החינוך החרדי לבנות מממש גם היום יעד מרכזי – ללמד את הבנות לקבל ולשמר את הסדר החברתי של הקהילה החרדית, שבמסגרתו הן מתויגות כשוליות. ברוב המקרים שבהם קיימת ברחבי העולם אפליה מגדרית בחינוך, מדובר בפגיעה הקשורה בציפיות חברתיות מהנשים

¹⁴⁵ ראו: גלית ימיני "לא מפריע להן להיות ההודיות של ההיי-טק" **הארץ** 16.9.2005 news.walla.co.il/item/655893. המעסיקים מעידים כי הנשים החרדיות עובדות במסירות רבה, אינן מדברות בטלפון או גולשות באינטרנט, מוותרות על הפסקות ומפסידות ימי עבודה מעטים מאוד. ראו: אלי שמעוני "אשת Java (חרדית) מי ימצא" **Ynet** 23.9.2005 www.ynet.co.il/articles/1.7340.L-3143773.00.html; רותי סיני "החרדיות במודיעין עילית - המתחרות החדשות של מרכזי ההיי-טק בהודו" **הארץ** 19.9.2005 www.haaretz.co.il/misc/1.1045384.

¹⁴⁶ ראו: נסים בן חיים "הייטק: יש לנו מאה חרדיות בעלות נמוכה" **כבר השבת** 5.3.2012 www.kikarhashabat.co.il/%D7%94%D7%99%D7%99%D7%98%D7%A7-%D7%99%D7%A9-%D7%9C%D7%A0%D7%95-%D7%9E%D7%90%D7%94-%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%A2%D7%9C%D7%95%D7%AA.html.

¹⁴⁷ אבירמה גולן "היי-טק בשירות הרבנים" **הארץ** 4.3.2008 www.haaretz.co.il/opinions/1.1308526.

¹⁴⁸ שם. המעסיקים, מצדם, מתמוגגים משיתוף הפעולה עם הרבנים, אשר הופך את עבודת הנשים החרדיות ליעילה אף יותר (שם). ראו גם: שמעוני, לעיל ה"ש 145.

¹⁴⁹ ראו: ימיני, לעיל ה"ש 145.

¹⁵⁰ מזרחי, לעיל ה"ש 139, בעמ' 12. הנתונים מתייחסים לשנת 2011.

שלא לצאת לעבודה ולבצע את עבודות הבית.¹⁵¹ המקרה הייחודי של חינוך הבנות החרדיות בישראל מאפשר אפוא לבחון את השפעתו של היעדר חינוך לזכויות במנותק מסוגים אחרים של ידע. הוא ממחיש את חשיבותה של הזכות לחינוך לזכויות, המורכבת מידע בדבר זכויות כמו גם מחוויות מממשות זכויות, ככלי להבניה של תודעה אשר מניעה זכויות בחברה.

5. קווי חשיבה למימושה של הזכות לחינוך לזכויות בקרב בנות ונשים חרדיות

דומה כי המציאות התרבותית בקהילה החרדית אינה מסמנת שינוי בנוגע למסרים החינוכיים המועברים בבתי הספר, המתווים את שוליונתן של הנשים. שהם, אשר חקרה כאמור אלימות כלפי נשים חרדיות בתוך המשפחה, אף מציינת כי מספרן ההולך וגדל של נשים חרדיות במרחב הציבורי בתפקידים שלהם נזקקים גם גברים, כגון מתווכות, אדריכליות או יועצות חינוכיות, הביא עמו בלבול, חרדה וצורך להדיר נשים ולטשטש את נוכחותן הפיזית והמטפורית כאחד.¹⁵² גם צירנוביצקי טוענת בהקשר זה כי "חומות הגטו נפרצו בשנים האחרונות, אבל החומה התרבותית הוגבהה".¹⁵³ על אופיין של המגמות התרבותיות ניתן ללמוד גם מהפרקטיקות המפרידות והמדירות אשר הולכות ומתרחבות,¹⁵⁴ לעתים בגיבוי של המערכות הציבוריות.¹⁵⁵ בהקשר רחב יותר כותב ליאון כי "בצד גורמים החותרים להשתלבות בחברה הכללית עולים וצצים גורמים שמרניים הנעזרים בהתפתחויות כדי להמשיך ולהידבק בדפוס חברת הלומדים". ליאון טוען כי כדי שתתרחש תמורה של ממש בחברת הלומדים, נדרשת מסה ניכרת של ציבור שאינו רואה את עצמו תלוי במנגנוני הפיקוח של חברת הלומדים, ובהם מוסדות החינוך הסלקטיביים, אשר ככל שהם נתפסים כרחוקים יותר מהשפעה מודרנית ניכרת לעין, כך הם נחשבים, בעיני חרדיות, למוסדות איכותיים יותר ובוגריהם מבוקשים יותר לשידוך.¹⁵⁶

כיצד ניתן אפוא להקנות לנשים חרדיות חינוך לזכויות? התשובה הראשונית היא, כמובן, התאמת תכניות הלימודים בבתי הספר. אפשרות זו עולה בקנה אחד עם הזכות לחינוך לזכויות, הקבועה באמנה בדבר זכויות הילד ובאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות

¹⁵¹ ראו: BEITER, לעיל ה"ש 50, בעמ' 488; Lansdown, לעיל ה"ש 30, בעמ' 43.

¹⁵² שהם, לעיל ה"ש 133.

¹⁵³ צירנוביצקי, לעיל ה"ש 119.

¹⁵⁴ אביעד הכהן עומד על כך שההפרדה המגדרית באוטובוסים היא פרקטיקה חדשה. החומרה החדשה שמבקשת להדיר נשים מחלקו הקדמי של האוטובוס, כותב הכהן, מאיימת לא רק על הנשים אלא גם על רובו המכריע של הציבור החרדי, אשר נאלץ לקבל את מרותו של מגזר מצומצם וקיצוני בתוכו. אביעד הכהן "החמיצו את האוטובוס" עורך הדין 12, 60 (2011).

¹⁵⁵ מחקר מקיף שערכה נוי רימלט חושף כיצד משרד התחבורה ומערכת המשפט אפשרו, הכשירו ועודדו את פרקטיקת ההפרדה באוטובוסים במהלך 15 השנים האחרונות. בעקבות כך, כותבת רימלט, קידמה המדינה מציאות חדשה של הפרדה בין נשים וגברים ואילצה חלקים מהציבור החרדי, שאינם מעוניינים בהפרדה, להתאים את עצמם לשינוי בתנאי הנסיעה שנכפה עליהם. רימלט "המשפט כסוכן של רב תרבותיות", לעיל ה"ש 126, בעמ' 812-813.

¹⁵⁶ נסים ליאון "חברת הלומדים – יש עתיד?" אקדמות כט 129, 137 (2014).

ותרבותיות, ועם המחקרים המצביעים על חשיבותה של תקופת הילדות בפיתוח תודעת זכויות. אלא שמבט מפוכח במציאות החיים מוליך אל המסקנה שלנוכח מגמות ההקצנה שתוארו לעיל והשיח המתמשך על יישומה של תכנית הליבה בבתי הספר החרדיים, אשר אין לו תוצאות מעשיות בשטח,¹⁵⁷ סיכויי היישום של אפשרות זו כיום הם נמוכים. ייתכן כי זרם חינוך חרדי ממלכתי, אשר יוציא חלקים מהחינוך החרדי מידי עמותות פרטיות, יוכל להיות צעד ראשון במימוש הזכות לחינוך לזכויות. במסגרת זרם כזה, שיוכל לשרת אוכלוסיות חרדיות מתונות יותר, ניתן יהיה לבנות תכניות לחינוך לזכויות שהן מותאמות לתרבות החרדית.¹⁵⁸

אפשרות אחרת, שדומה כי הנה מעשית יותר, היא לספק ולעודד חינוך לזכויות באמצעות ארגונים חברתיים הפועלים בקהילה החרדית ובאמצעות פעולות המכוונות למימוש זכויות נשים חרדיות במרחבים השונים של חייהן. אנו סבורות כי מחויבותה של המדינה לחנך לזכויות גם לאחר שנות הילדות נגזרת מ"זכות ההשלמה" הקבועה באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות. אמנה זו אינה מגבילה את הזכות לחינוך לילדים בלבד, בקובעה כי "מדינות שהן צד באמנה זו מכירות בזכות כל אדם לחינוך".¹⁵⁹ עוד קובעת האמנה כי "יעודד או יוגבר החינוך הבסיסי במידת האפשר, למען אותם אנשים שלא קיבלו חינוך היסוד שלהם או שלא השלימו את תקופתו המלאה".¹⁶⁰ נוכח מקומה המרכזי של הזכות לחינוך לזכויות באמנות הבין-לאומיות, ולאור הקשרים בין חינוך לזכויות לבין תודעת זכויות וניעות של זכויות, יש להכיר, לטענתנו, בזכות לחינוך לזכויות כ"חינוך בסיסי" או "חינוך יסודי" שהמדינה מחויבת לעודדו או להגבירו בקרב אוכלוסיות שלא זכו לקבלו בשנות הילדות.

כאמור, חינוך לזכויות כולל הן ידע בדבר זכויות והן חוויות מממשות זכויות. לפיכך, אמצעים למימוש "זכות ההשלמה" עשויים להיות קשורים לכל אחד מהכלים החינוכיים הללו. כך, למשל, ניתן לעודד פרויקטים חינוכיים שעורכים ארגונים חברתיים בתוך הקהילה החרדית

¹⁵⁷ פרי-חזן **החינוך החרדי בישראל**, לעיל ה"ש 45, בעמ' 201–203.

¹⁵⁸ בימים אלה מתנהל במכון הישראלי לדמוקרטיה פרויקט מחקרי רחב היקף, שעשוי לסייע בעיצוב תכניות לימוד שינחילו חינוך לזכויות אדם בבתי ספר דתיים. ראו: "זכויות אדם והיהדות" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** www.idi.org.il/%D7%AA%D7%97%D7%95%D7%9E%D7%99-%D7%A2%D7%99%D7%A1%D7%95%D7%A7-%D7%94%D7%9E%D7%9B%D7%95%D7%9F/%D7%99%D7%94%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%93%D7%9E%D7%95%D7%A7%D7%A8%D7%98%D7%99%D7%94/%D7%96%D7%9B%D7%95%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%90%D7%93%D7%9D-%D7%95%D7%94%D7%99%D7%94%D7%93%D7%95%D7%AA/ ראו גם: פרי-חזן **החינוך החרדי בישראל**, לעיל ה"ש 45, בעמ' 428–430; כהן-אליה, לעיל ה"ש 42, בעמ' 403–405; יצחק גייגר "חינוך לזכויות אדם בבית הספר הדתי" **בשדה חמד** 2–3 (התשנ"ט), יהודית ודמוקרטיה" **דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית** 395 (אביעזר רביצקי וידידיה צ' שטרן עורכים, 2007).

¹⁵⁹ ס' 13(א) לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, לעיל ה"ש 32.

¹⁶⁰ שם, בס' 13(ב)4. ראו בהקשר זה: Comm. on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment* no. 13, לעיל ה"ש 31, בפס' 22–23.

במטרה לקדם את זכויותיהן של נשים חרדיות.¹⁶¹ כן יש לחזק ארגונים כאלה באמצעות הכשרת כוח אדם מתאים, בפרט כזה שצמח בתוך הקהילה החרדית.¹⁶² ניתן גם להעצים נשים חרדיות באמצעות עידוד קידומן למשרות ניהוליות בשירות הציבורי ובמרכזי התעסוקה שהקימה המדינה בערים החרדיות. רחלי איבנבויס, פעילה חרדית שייסדה לאחרונה תכנית מנהיגות לנשים חרדיות עובדות, טוענת כי שיח השילוב החרדי בעולם העבודה "עוסק כולו בפאות מסולסלות וזקן" וכי "הרוב המוחלט של תוכניות הממשלה, ואפילו של הקרנות הפרטיות, הוא סביב גברים חרדים בלבד".¹⁶³ נוסף על כך, ראוי לקדם חקיקה שתבטיח מכסות לנשים בכל מפלגה המתמודדת בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות, כפי שנהוג במדינות רבות בעולם.¹⁶⁴ בד בבד עם פעולות אלה, חשוב לפעול להפסקתן של פרקטיקות מפלות המתרחשות במרחב הציבורי. במקום שהמדינה תיישר קו עם חוגים קיצוניים בקהילה החרדית,¹⁶⁵ עליה לקדם את אותם כוחות תרבותיים מתונים יותר בתוך הקהילה אשר אינם מעוניינים בהפרדות והדרות. על פי רוח הטענה העולה ממאמר זה, כוחם של אמצעים אלה אינו רק במימוש זכויותיהן של הנשים החרדיות אשר ימצאו את הכוח להתלונן כנגד הבעל המכה, לבקש קידום במקום העבודה או להתמודד על מקום בכנסת או למועצת הרשות המקומית; מימוש הזכויות יוצר מעגלי השפעה רחבים שמחנכים לזכויות, מניעים אותן ומעצימים את כוחן.¹⁶⁶

6. דברי סיכום

טענו כאן כי חסמים מובנים המשרתים אינטרסים של הגמוניה קיימת יצרו עבור הבנות בקהילה החרדית נגישות לידע רחב למדי, אך המסרים המועברים בבתי הספר ובקהילה מבטיחים כי נגישות זו לא תפגע ביכולתו של החינוך החרדי ללמד את הבנות לקבל את אי-השוויון המגדרי הנהוג בקהילה החרדית ולשמרו. התוצאה היא, לרוב, אישה התופסת את השכלתה לא ככלי

¹⁶¹ כך, למשל, אחד הערוצים בפעולתה של עמותת "בת מלך", התומכת בנשים חרדיות שנפלו קרבן לאלימות במשפחה, מתמקד בחינוך באמצעות סדנאות, הפצת חומר כתוב, סרטים והצגות לנוער ולמבוגרים. ראו אתר עמותת בת מלך – ארגון סיוע לנשים דתיות במצוקה www.batmelech.org/index-english.html.

¹⁶² הכהן "אפליה עדתית בחברה החרדית", לעיל ה"ש 133, בעמ' 137.

¹⁶³ טלי פרקש "חרדיות לעבודתן: 'כבר לא פועלות שחורות'" *Ynet* 30.3.2014 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4504596,00.html.

¹⁶⁴ בצרפת, בפורטוגל ובאירלנד מוטל קנס כספי על מפלגות אשר אינן עומדות בכללים הקבועים בחוק בנוגע לייצוג נשים. בבלגיה, בקוסטה ריקה, בספרד, בפולין ובסלובניה מפלגות שאינן עומדות בכללים אלה נפסלות. ראו: אסף שפירא, עופר קניג, חן פרידברג ורעות איצקוביץ-מלכה **ייצוג נשים בפוליטיקה: ישראל במבט השוואתי** 93 (2013).

¹⁶⁵ ראו: הכהן, לעיל ה"ש 133, בעמ' 60.

¹⁶⁶ לטענה זו יש גם היבט הפוך – פרקטיקות הפוגעות בזכויות מרחיבות את הפגיעה למעגלים נוספים. ראו בעניין זה נתונים על הפרדת והדרת נשים, חרדיות ושאינן חרדיות, במרחבים ציבוריים שונים: המרכז הרפורמי לדת ומדינה, לעיל ה"ש 126; משרד המשפטים **דו"ח הצוות המשרדי לבחינת תופעת הדרת נשים במרחב הציבורי** (2013) index.justice.gov.il/Publications/Articles/Documents/DochHadaratNasim.pdf. ראו גם: בג"ץ 6526/05 בר נ' **הרבנות הראשית בפתח תקווה** (פורסם בנבו, 16.4.2007) (הפרדת נשים בבתי עלמין); תגובת המדינה לעתירה בבג"ץ 39/12 **עמותת תנועת ירושלים נ' משרד התחבורה** (פורסם בנבו, 7.3.2012) (הדרת נשים בשילוט על גבי קווי אוטובוסים).

מעצים המאפשר קידום אישי ומקצועי, אלא ככלי שנועד להבטיח את חיזוקה של "חברת הלומדים", המאפשר לה ליטול על עצמה אחריות לפרנסת המשפחה, לניהול משק הבית ולטיפול בילדים.

השיח המשפטי והציבורי בעשור האחרון בהקשר של יישום תכנית לימודי יסוד בבתי ספר חרדיים התמקד בלימודי מתמטיקה ואנגלית בבתי הספר החרדיים לבנים, והזניח תכנים של חינוך לזכויות אדם.¹⁶⁷ היעדר חשיבה מקיפה בנוגע לתכניה והיקפה של הזכות לחינוך לזכויות אדם הוא חלק ממגמות רוחביות, אשר אינן קשורות בחינוך החרדי בלבד, שבמסגרתן מערכת החינוך מתמקדת במקצועות שבהם מתקיימים מבחנים סטנדרטיים הנתפסים כבעלי ערך כלכלי. אמנם הדברים כאן התמקדו בבנות ונשים חרדיות, אך התפיסה העקרונית העולה מהם רחבה יותר. היא נוגעת לחשיבותה של הזכות לחינוך לזכויות, בפרט בחברות רב-תרבותיות, ולאופנים שבהם ידע הופך לכוח אישי וחברתי.

פתחנו בסיפורה של רות קוליאן, העליון שהגישה עתירות כנגד המפלגות החרדיות אשר מדירות נשים משורותיהן והקימה לאחרונה את מפלגת הנשים החרדיות "בזכותן". נכון לכתיבת שורות אלה, קוליאן וחברותיה למפלגה מתמודדות עם לחצים המופעלים עליהן, המכוונים למנוע את התמודדותן בבחירות הקרובות לכנסת.¹⁶⁸ נחתום באזכור קולות בודדים נוספים, המעידים על הצורך בהנגשתם של אופקי פעולה שיפתחו תודעת זכויות בקרב נשים חרדיות. שלוש נשים אשר צמחו מתוך מערכת החינוך החרדית - אסתי שושן, מיכל צ'רנוביצקי וטלי פרקש - החלו, בשלב מסוים בחייהן, להרהר באמיתות היסוד של החינוך שקיבלו. שושן פתחה את מחאת הפייסבוק "לא נבחרות – לא בוחרות" לפני הבחירות לכנסת שהתקיימו בשנת 2013. צ'רנוביצקי ייסדה את רשימת הנשים החרדיות "עיר ואם: אמהות למען אלעד" ורשמה ציון דרך היסטורי כשהתמודדה בבחירות לרשות המקומית. פרקש כותבת טור קבוע בעיתון חילוני, העוסק בנושאים רבים

¹⁶⁷ יוצא דופן לעניין זה הוא מאמרו של משה כהן-אליה, שבו נטען כי היעדרו של חינוך לזכויות בבתי הספר החרדיים מעורר חשש ליציבותה של הדמוקרטיה בישראל. ראו: כהן-אליה, לעיל ה"ש 42.

¹⁶⁸ ביום 22.1.2015 הגישה המשנה ליועץ המשפטי לממשלה תלונה לועדת הבחירות המרכזית בגין פרסומים שיצאו מטעם אחד הרבנים המזוהה עם "יהדות התורה" המאיימים על נשים שיפנו למפלגה שלא בהנהגת "גדולי ישראל" כי תישלל מהן כתובתן, תפגע פרסנתן וילדיהן יוצאו ממוסדות הלימוד. ראו: המשנה ליועץ המשפטי לממשלה "הפעלת לחצים על נשים חרדיות במערכת הבחירות לכנסת ה-20" 22.1.2015, <http://bechirof.gov.il/election/news/Announcements/Documents/%D7%94%D7%A4%D7%A2%D7%9C%D7%AA%20%D7%9C%D7%97%D7%A6%D7%99%D7%9D%20%D7%A2%D7%9C%20%D7%A0%D7%A9%D7%99%D7%9D%20%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%95%D7%AA%20%D7%91%D7%9E%D7%A2%D7%A8%D7%9B%D7%AA%20%D7%94%D7%91%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%AA%20%D7%9C%D7%9B%D7%A0%D7%A1%D7%AA%20%D7%94-20.pdf> בעקבות התלונה, פנה יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לסיעות וציין כי אם תוגש אליו עתירה במסגרתה יוכח כי המתואר במכתב מבוצע הלכה למעשה ונעשים צעדים למנוע מנשים חרדיות לבחור בהתאם לצו מצפונן או להתמודד בבחירות, לא יהסס לעשות שימוש בסמכויות שהוקנו לו על פי דין. ראו: יו"ר ועדת הבחירות המרכזית "הפעלת לחצים על נשים חרדיות במסע הבחירות לכנסת ה-20" 22.1.2015, <http://bechirof.gov.il/election/news/Announcements/Documents/%D7%9E%D7%9B%D7%AA%D7%91%20%D7%A8%D7%91%D7%A0%D7%99%D7%9D.pdf>.

הקשורים בקידום זכויות בקהילה החרדית. שלושתן מצביעות על התודעה הנשית החרדית כמחסום העיקרי בפני שינוי. שושן כותבת כי "הנשים החרדיות בישראל עומדות עדיין בפני מחסום גבוה בציבוריות ובהשפעה. ואת המחסום לא מציבה למרבה הפלא קבוצת גברים שמרנית וכוחנית. זהו מחסום בתודעה הנשית".¹⁶⁹ בדומה לכך כותבת צ'רנוביצקי כי "במוקדי קבלת ההחלטות נמצאים רק גברים [...] והנשים מאמינות שהם מבררים בשבילן את דבר השם ממקום אובייקטיבי ולא מושפע מגדרית".¹⁷⁰ עוד היא טוענת כי "הנשים מקבלות את כל הנורמות החדשות והישנות כעובדה מוגמרת, וכשהנורמה כבר התקבלה קשה מאוד להלחם בה, במיוחד כשהיא מוצגת כדברי אלוקים חיים".¹⁷¹ גם פרקש מציינת כי תודעה היא "עניין מסוכן" בעיני הרבנים החרדים, שכן "נשים חרדיות משכילות, מודעות לזכויותיהן, ובעלות יכולת לפרנס את עצמן ללא תלות באף גורם" עשויות לדרוש בעתיד לא רק משרות ושכר שיהלמו את כישוריהן, אלא גם הצטרפות למעגל מקבלי ההחלטות הציבורי.¹⁷² דברים אלו מציירים את השפעותיו של חינוך נטול זכויות על רובן הגדול של הנשים החרדיות ואת הכוחות המבקשים לשמר השפעות אלה. מן הראוי שמדינה יהודית ודמוקרטית תלווה בנחישות את רות קוליאן, אסתי שושן, מיכל צ'רנוביצקי, טלי פרקש ונשים חרדיות אחרות במאבקן להסרת החומה המדירה אותן משיח הזכויות ולפתיחת אופק של תודעת זכויות בפני כל הבנות והנשים החרדיות.

¹⁶⁹ "לא נבחרות, לא בוחרות", לעיל ה"ש 129.

¹⁷⁰ צ'רנוביצקי, לעיל ה"ש 119.

¹⁷¹ שם.

¹⁷² טלי פרקש "מי מפחד מנשים חרדיות חזקות?" Ynet 29.6.2014 www.ynet.co.il/articles/0.7340.L-4535735,00.html